

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VI OG VOR FORTID · NR. 10

DE DANSKE KØBSTÆDER
GENNEM TIDERNE

AF

GUNNAR OLSEN

J. H. SCHULTZ FORLAG 1943

*Udgivet af Historikergruppen med Støtte
af Undervisningsministeriet.*

Omslag: Ribe Købstads Segl.

J. H. SCHULTZ A/S UNIVERSITETS-BOGTRYKKERI . KØBENHAVN

INDHOLD

<i>Købstaden</i>	7
<i>Købstædernes Opkomst</i>	9
De ældste Købstæder	9
Købstædernes Opkomst ..	12
Kongen og Byerne	15
Bytinget	17
Stadsretterne	18
Oplandet	20
Torvehandelen	22
Udenrigshandel	23
Markedshandelen	24
Hanseaterne	27
Købstædernes Styre	29
Købstadgilderne	31
Bag Volde og Mure	33
Udviklingen 1300—1400 ..	35
 <i>Kampen mod Hanseaterne</i>	 37
Købstadspolitik	37
Stadsøkonomi	38
Forordningen 1422	39
Nye Byer	40
Raadets Herredømme	42
Købstaden	44
Borgerne	48
I Fest og Glæde	50
Købstad og Kirke	53
Handelspolitik	56
Vanbyrdinge	60
 <i>Kampen mellem Stænderne</i>	 61
Christian II	61
Borgerregering	63
Byloven	64
Borgerregeringens Fald ..	66
Urolige Aar	68
Reformationen	69
Det store Opgør	70
Nederlagets Følger	72
 <i>Velstandens Aar</i>	 74
Købstædernes Rang	74
Rivaler	76
Hollænderne	78
Prisstigningen	79
Renæssancekøbstaden ...	81
Magistrat og Borgerskab..	83
Byens Tyngte	85
Christian IV.s Byer	86
Erhvervs politik	88
Købstadlovgivning	89
Krig og Kriser	91

<i>Enevælden og Byerne</i>	95		
Enevælden	95	I Hovedstadens Skygge ..	112
Stapelstæder	95	Stædernes Luksus	113
Fredericia	97	Fremskridt og Fattigdom ..	114
Bystyret	99	Byernes kulturelle Liv ..	116
Nedgang	101	Krig og Kapere	118
Befolkningsforhold	105	De gode, gamle Dage	119
Stillingen 1735	107	Nyt Styre	121
Embedsmænd	109		
<i>Nye Tider</i>	124		
Industri og Liberalisme ..	124	Konjunktursvingninger ..	135
Jernbaner og Havne	126	Nye Købstæder	137
Kommunernes Opgaver ..	129	Købstad og Opland	140
Købstaden skifter Ham ..	131	Byernes Vækst	146
Byernes Fritid	134		
<i>Afslutning</i>	154		
<i>Litteratur</i>	156		
<i>Bilag</i>	159		

KØBSTADEN

Naar et Samfund har naaet en vis kulturel Udvikling, ser man en Del af dets Medlemmer finde sammen i en tæt Bebyggelse, der opstaaer Byer. Betingelsen for disses Opstaaen er, at Agerbruget kan præstere en betydelig Overskudsproduktion, som kan tjene Byboerne til Næring. Byerne erhverver sig disse Næringsmidler ved til Gengæld at overtage visse af Samfundets Funktioner. Som Regel er det Handel og Transport samt Haandværk, der bliver de særlige Bynæringsveje. Tillige bliver Byerne i Almindelighed administrative, militære og religiøse Centre for det omliggende Land og erhverver sig derigennem Ret til mangehaande Afgifter.

Saa langt tilbage historiske Vidnesbyrd rækker, hører vi om Byer, gennem alle de historiske Tider har de spillet en betydelig omend stærkt vekslende Rolle. I en Række Lande lever nu over Halvdelen af Befolkningen i Byer. Vi har derfor alle umiddelbart en klar Forestilling om, hvad en By er. Alligevel er det vanskeligt at udtrykke det for Byerne særegne i kort og klar Definition. Den snævraste Bestemmelse er den administrative: en By eller en Købstad¹⁾ er en Kommune med visse særlige Rettigheder, den

1) Herhjemme bruges Købstad og By i Flæng. Købstad dog udelukkende om Byer i administrativ Forstand. Man kan altsaa sige, at alle Købstæder er Byer, men ikke alle Byer er Købstæder.

saakaldte Købstadret. I Almindelighed vil man dog fæste sig mest ved Befolkningens Størrelse og Bebyggelsens Udstrækning. En nogenlunde talrig Befolkning paa en tilpas snæver Plads er Kendetegnet for en By. I international Statistik anvendes ofte 2000 Indbyggere som den nedre Størrelsesgrænse. Lægges Vægten paa det erhvervsøkonomiske, er det karakteristiske for Byen, at dens Indbyggere ernærer sig ved andre Erhverv end Landbrug, og derfor maa have tilført Næringsmidler udefra for at kunne eksistere.

Danmark fik i Sammenligning med Middelhavslandene sine første Købstæder meget sent. Ingen af det nuværende Danmarks Byer kan se tilbage paa en tusindaarig Tilværelse som Købstad. I mange Aarhundreder spillede Købstæderne kun en beskedent Rolle i det danske Samfund, men i Dag bor over Halvdelen af Danmarks Befolkning under bymæssige Former.

Den Udvikling, der har ført hertil, vil blive skildret i det følgende.

KØBSTÆDERNES OPKOMST

DE ÆLDSTE KØBSTÆDER

I Danmark finder man ingen Spor af Købstæder før omkring Aar 800. Der har sikkert været Handelspladser tidligere, men de har ikke været af et saadant Omfang, at de har efterladt sig Vidnesbyrd af nogen Art.

Den første danske Købstad, der nævnes, er Slesvig, som har faaet sit Navn af Beliggenheden ved Sliens inderste Vig. Den omtales første Gang i Aaret 804 af den frankiske Krønikeskriver Einhard, som beretter, at den danske Kong Gudfred havde samlet en Hær ved Sliastorp; Aar 808 nævnes den igen af samme Einhard, som nu fortæller, at Kong Gudfred lod Obotriternes By, Reric, ødelægge, og derpaa flyttede han dens Købmænd til Sliastorp. Hvor megen Lid, man skal fæste til det sidste Udsagn, er omstridt, men Einhards Udtalelser viser, at der ved Slien var en Handelsplads, hvis Navn var kendt vidt om i Europa.

I Rimberts Skildring af Ansgars Levned, fortælles, at Ansgar o. 850 af den danske Konge fik Lov til at opføre en Kirke i en Havnestad ved Navn Sliasvick, et Sted hvor Købmændene strømmede hen fra alle Kanter. Mange af Købmændene var kristne, døbt i Dorestad; flere kristne Købmænd søgte derhen, og Handelen blev stærkt øget, da Kirken var bygget. Samtidig fik Ansgar Lov at bygge endnu en Kirke i Ribe, der ogsaa var en stor Handelsplads.

Omkring 900 kommer Aarhus med ind i Rækken. Roskildekrøniken beretter, at Kong Frode byggede en Kirke til Ære for den hellige Trefoldighed i *Aros*, ved Aamundingen. Kong Frode skal efter Krønikens Udsagn have levet før Gorm den Gamle. Vi kan ikke stole alt for trygt paa Beretningen, da der ikke foreligger andre Vidnesbyrd om denne Kong Frode, men 948 nævnes Byen i et Pavebrev. Reginbrand skal ordineres som Bisp i Aarhus; da maa der saaledes baade have været By og Kirke der.

Kort efter hører vi om Roskilde. Harald Blaatand, hvis Regeringstid falder i sidste Halvdel af 900 Tallet, bygger en Kirke og en Kongsgaard i Byen. *Odense* nævnes første Gang 988 i et Brev fra Kejser Otto III. Byen skal være Sæde for en Bisp over Fyn. Navnet og Beliggenheden tyder paa, at den har været et gammelt Kultsted, Fynboernes Samlingsplads til Blot og Ting. Oppe ved Limfjorden gror *Alborg* nu frem, arkæologiske Vidnesbyrd daterer den til o. Aar 1000. I første Trediedel af 1000 Tallet opstaar *Lund*. En Teori om, at Knud den Store skulde have anlagt den som en Efterligning af London, lyder meget sandsynlig. Den vokser hurtigt op og bliver snart Bispesæde.

I mange af de ældste Købstæder bliver der slaaet Mønt under Knud den Store, da det danske Møntvæsen er i sin første Udvikling. Nogle af Knud den Stores Mønter er fra Slagelse, denne By maa derfor ogsaa have Rang blandt vore ældste Byer. Dens Oprindelse kan muligvis ses i Forbindelse med det nærliggende Trælleborg, der er dateret til samme Tid. Der kan ikke være Tvivl om, at de 2—3000 Mand, som til Tider har været stationeret i Trælleborg, har fremkaldt en livlig Handelsvirksomhed, og Handelen har faaet Sæde i Slagelse.

Endnu to Byer er utvivlsomt ogsaa af meget høj Alder, nemlig *Viborg* og *Ringsted*. Begge er gamle Samlings-

steder for henholdsvis Jyder og Sjællændere. Her har Landstingene fra fordums Tid haft deres Sæde, og her har i Hedenold været fejret Kultfester. Viborg nævnes første Gang 1027. I Ringsted er slaaet Mønt i Knud den Stores Tid, og Byen nævnes — sandsynligvis — i den Ældre Edda. I denne omtales en By Hringstaðir, og hvis Navnet hentyder til et bestemt Sted, maa det være Ringsted.

I den Skildring af Danmark, Magister Adam af Bremen omkring 1070 forfattede, beretter han, at der i Jylland fandtes mange store Byer ved Bunden af Fjordene. Hans Udtalelse kunde tyde paa, at Aabenraa, Haderslev, Kolding, Vejle, Horsens og Randers allerede dengang har eksisteret som Købstæder. Direkte omtaler Mester Adam kun Slesvig, Ribe, Aarhus, Aalborg, Roskilde og Helsingborg. Han har ikke meget at fortælle om dem. Fra Aalborg gik Vejen gennem Jylland til Slesvig, og derfra kunde man sejle til Norge og Island. Ribe havde stor Skibsfart ikke alene til Frisland, men ogsaa til Saxland og England. Roskilde var Sjællands største By og Danernes Kongesæde.

I Slutningen af 1000 Tallet træder *Randers* ind i Købstædernes Række, 1086 skal Oprørerne have samlet sig der under deres Kamp med Knud d. Hellige. 1135 nævnes Næstved; 1140 skænkes den til Skovkloster og omtales som en Købstad med Torv og Torveret. Omkring 1150 kommer der ny Fart i Købstaddannelsen, og i det følgende hundrede Aar, Valdemarstiden, opstaar største Delen af det nuværende Danmarks og Skaanes Købstæder. I Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1231 nævnes ikke mindre end 19 nye Købstæder, og gennem Resten af 1200 Tallet dukker nye Byer op i rask Rækkefølge. Derefter synes Landet at være mættet med Købstæder, først i 1400 Tallet kommer en ny Række frem.

KØBSTÆDERNES OPKOMST

De ældre Købstæders Opkomst taber sig helt i Fortidens Mørke; heller ikke om Valdemarstidens Byer vides meget

Fig. 1. Byplan over Køge 1692. Viser tydeligt det regelmæssige Anlæg.

angaaende deres Oprindelse. I en Række Tilfælde — tydeligst er det ved Vordingborg, Kalundborg og Nyborg — bliver der anlagt en Borg, og nogle Aartier senere er en Købstad groet op ved Borgen. Kirker og Klostre har uden Tvivl betydet meget for Købstædernes Udvikling, men for denne Tid er det ikke muligt at paavise det i Enkeltheder.

De fleste danske Købstæder er vokset frem lidt efter lidt. Direkte Anlæg, som i saa stor Udstrækning fandt Sted i Nordtyskland, har været en sjælden Foreteelse. Størst Sandsynlighed for et planmæssigt Anlæg byder Køge. »Af dens Byplan fremgaar tydeligt,« siger Hugo Matthiessen, »at den er et kunstfærdigt Plananlæg, hvis Grundtræk den Dag i Dag afspejler den klare Villie, som fra første Færd stak Hovedlinierne ud i den bløde Engjord. Den er i alle Led udformet i nær Tilknytning til de pommerske Byanlæg, som netop i Tiden 1230—1300 udfoldede sig særpræget og rigt.«

I andre Købstæder er visse Bydele anlagt efter faste Planer. Det gælder navnlig Clemensstaden i Aarhus, der er lagt som en Ramme omkring Domkirken. Kalundborg rummer ogsaa Mulighed for Anlæg af en Bydel, »Overbyen«, ved Kirken.

I mange Tilfælde, men ingenlunde ved alle Købstæderne, kan det fastslaaes, at Byen er vokset frem af en tidligere Landsby. Holbæk er saaledes opstaaet ved Sammensmeltning af to Landsbyer, Holbæk og Labæk. Saksøbing havde en Forgænger i Landsbyen Sakstorp. Haderslev har bag sig Gammel Haderslev, Aabenraa Gammel Opnør, Grenaa Gammel Grenaa og Køge Gammel Køge. Næstved havde Lille Næstved og Nykøbing Mors to Landsbyer Venner og Vettels. Senere maatte Landsbyen Skeninge vige for Maribo. Klare Eksempler byder Stigsbjergby og Skibby, de to Landsbyer, der for en kort Tid formaaede at hævde Rang som Købstæder, men hvis haabløse Beliggenhed igen tvang dem ned i Landsbyernes Rækker.

Hvad den Tids Borgere byggede af verdslige Bygninger er forlængst sunket i Grus, derimod har Byplanerne holdt sig med stejl Konservatisme. De allerfleste Købstæder rummer en gammel Kærne, som røber noget om Byens

ældste Udvikling. Næsten alle har en udpræget Hovedgade, der fører hele den gamle Bydel igennem. Omkring denne har den første bymæssige Bebyggelse rejst sig. Den bærer ofte Navnet Algade, der betegner den som en Stump af Adelvejen, det middelalderlige Hærstræde, *via regis*.

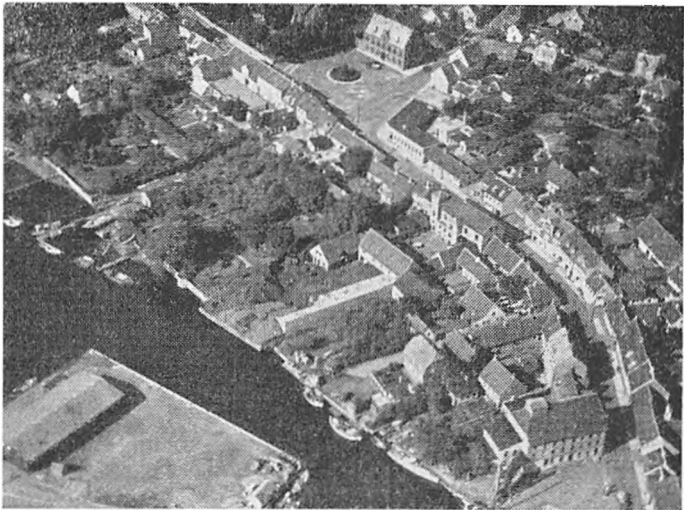

Fig. 2. Luftfotografi af Skelskør med Algade og Torv.

I en Række jyske Byer er Hovedgaden dannet af flere sammenstødende Landeveje, som søger ned mod et Vade-
sted eller en Bro, saaledes i Randers, Haderslev, Holstebro og Varde. Algaden kan være af imponerende Bredde, navn-
lig Holbæk og Horsens har brede Hovedgader.

Middelalderbyens Centrum var Torvet, Brændpunktet for Nærings- og Retslivet. Det er ofte fremkommet som en Udvidelse af Hovedgaden. I andre Tilfælde har det

fundet Plads ved Kirkens Mure, og nu og da hvor en Gade spalter sig i to.

Til Torv og Hovedgade støder Gyder og Stræder, der er groet frem, eftersom Byen voksede. Da der ikke blev stillet andre Krav til dem, end at de skulde give Adgang til Hovedfærdselsaarerne er Form og Retning præget af Tilfældigheder. De kan sno sig frem paa Maa og Faa.

KONGEN OG BYERNE

Blandt de Træk, vi kan fastslaa med nogenlunde Sikkerhed, angaaende Købstædernes ældste Forhold, er den nøje Tilknytning mellem dem og Kongemagten. Alle de ældste Købstæder stod i et stærkt Afhængighedsforhold til Kongen. Han ejede Byerne, hed det ligefrem. I Kong Valdemars Jordebog er følgende Byer nævnt som hørende til Krongodset, Kongelevet. I Jylland: Hjørring, Vestervig, Aalborg, Viborg, Randers, Aarhus, Skive og de tre Fjerdedele af Slesvig, den sidste Fjerdedel tilhørte Hertugen. Paa Fyn: Odense og Middelfart. Paa Sjælland: Søborg, Slangerup, Roskilde, Skibby, Stigsbjergby, Slagelse, St. Heddinge og Vordingborg. I Skaane: Væ, Skanør, Lund og Helsingborg. I Halland: Halmstad og Laholm. Af de ældste Købstæder mangler i Rækken kun Ribe, Næstved og Ringsted. Om Ringsted berettes i Jordebogen, at den er givet for Søborg, og Næstved blev 1140 skænket til Skovkloster. For Ribes Vedkommende hedder det i en ganske vist tvivlsom Overlevering, at Knud d. Store gav Bisp Odinkar Halvdelen af al kongelig Ret i Byen, og siden havde Bispen i hvert Fald den halve Møntret.

Hvorledes Kongen har faaet denne Ejendomsret er ikke helt klart. Den naturligste Forklaring vilde være, at Byerne var anlagt af Kongen, saa han fra første Færd havde haft

dem i sin Haand. Denne Forklaring kan have Gyldighed i visse Tilfælde, men næppe i alle. En bedre Forklaring af Sagen giver det maaske, at Kongen fra gammel Tid havde Ejendomsret over Alfarveje, Havne og Færgesteder; da Byerne voksede op, hvor Havne fandtes, eller hvor Veje krydsedes, kom de til at ligge paa Kronens Grund og blev derfor at anse for dens Ejendom. Endelig var det sikkert af Betydning for Forholdet, at Handelens Udøvelse stod under Kongens Beskyttelse. Det var ham, der gennem sine Embedsmænd maatte garantere den Fred paa Torvet og Markedet, der var nødvendig, for at Handelen kunde gaa sin Gang.

Hvad Ejendomsretten egentlig betød er ikke fuldt opklaret. Den har ikke gjort noget Skaar i Borgernes private Ejendomsret til Købstadens Grunde, de skulde blot betale en Art Grundskat til Kongen. I Skaane og paa Øerne kaldtes denne Midsommergæld, i Jylland Arnepenge. Desuden havde Kongen Krav paa Afgifter af Handelen i Købstæderne. Til at opkræve disse og for at holde Fred og Orden havde han en Embedsmand, der senere fik det tyske Navn Foged, men som oprindeligt blev kaldt Gælker eller Ombudsmand.

Kongens Ret kunde overgives til andre Personer eller Institutioner. 1140 skænkede Erik Plovpenning Næstved til Skovkloster, 1186 blev København givet til Roskildebispens, og Ringsted var, som nævnt, ogsaa gaaet ud af Kongens Haand, sandsynligvis givet til Klosteret.

Som Følge af Kongens Ejendomsret var Anlægget af nye Byer et kongeligt Regale, en Ret, der kun tilkom Kongen. I Striden mellem Kong Kristoffer og Jakob Erlandsen er et af Anklagepunkterne mod Erkebispens, »at han bygger Købstæder og kræver Told«. Jakob Erlandsen svarede, at Prælaterne var forpligtede til at lægge Vind

paa at skaffe sig retmæssige Indtægter. Svaret, der ikke giver konkrete Oplysninger om noget Stadsanlæg, kunde tyde paa, at en Købstad kunde være en god Indtægtskilde.

Kongens nære Forhold til Købstæderne betød endelig, at han havde den specielle Købstadlovgivning i sin Haand i en Tid, hvor Kongen ellers ikke havde Lovgivningsmagt. Købstadlovene synes i de fleste Tilfælde at være foranledigede af Borgernes Ønsker, idet de som Regel fremtræder som Indrømmelser eller Begunstigelser fra Kongens Side. Men Lovenes Gyldighed var stærkt knyttet til Udstederens Levetid. Skulde Privilegierne gælde efter Udstederens Død, maatte de fornyes af hans Efterfølger.

BYTINGET

Den ældste danske Retsorden, vi kender, knytter sig til Tinget, Forsamlingen af en Egns, et Herreds frie Mænd, der afgør Trætter og Stridigheder efter Sædvaneregler, som o. Aar 1200 blev nedskrevet. Retsordenen var udformet efter Bondesamfundets Behov; et af dens vigtigste Momenter var Slægten og Slægtssammenholdet; den kunde derfor ikke overføres til Bysamfundene, som paa væsentlige Punkter var anderledes opbygget. Købstæderne blev paa et tidligt Tidspunkt udskilt fra det omliggende Land som selvstændige Retskredse med eget Ting, Bytinget og senere med en egen Retsorden udformet i Stadsretten.

Saa langt tilbage, vi kender Forholdene, finder vi Bytinget som en fast udformet Institution. Ting skal tre have, Tiden, Stedet og Folket, siger en gammel Regel. Tiden for Bytinget var en fast Ugedag, Stedet var Byens Torv, og Folket var Borgerne. Kongens Repræsentant, Gælkeren eller Ombudsmanden, har sandsynligvis fra første Færd ligesom det senere var Tilfældet, ledet Tinget, men Bor-

gerne selv har været med til at fælde Dommene og træffe Afgørelserne. Borgerne havde den Ret, at de i alle Tilfælde skulde søges for Byens eget Ting, denne Ret hævdede de med Kraft, saa den har uden Tvivl været en Fordel for dem.

STADSRETTERNE

Ligesom Købstædernes Forhold gjorde egne Retskredse nødvendige, krævede de ogsaa særlige Lovregler for Retslivet, disse fik de i Form af de saakaldte Stadsretter.

Stadsretterne bestaar af en Række Bestemmelser til Supplering af Landskabslovene. De kan være udstedt af Byens Herre, — Københavns Stadsret af 1254 blev saaledes udstedt af Roskildebispen Jakob Erlandsen, og Ribe Ret af Erik Glipping —, men i andre Tilfælde som ved Roskilde Stadsret af 1268, blev de udformet og udstedt af Borgerne selv og kun bekræftet af Kongen.

Originale Stadsretter forekommer kun i et begrænset Antal. Som Regel fik en af de vigtigste Købstæder i hver Landsdel en særlig Stadsret, der saa efterhaanden blev overført til Landsdelens øvrige Byer.

Ældst blandt de danske Stadsretter er den skaanske Birkeret og Slesvigs Stadsret, der gaar tilbage til ca. Aar 1200. Om de senere Stadsretter, navnlig Ribe Ret, gælder, at de i betydelig Grad er paavirkede af lübsk Ret.

Deres Bestemmelser gælder i første Række Borgernes privatretlige Forhold, navnlig Arveforhold, de rummer desuden strafferetslige Paragraffer og Regler for Byens Næringsliv og Kommunalvæsen. Slesvig Stadsret har saaledes en Del Vedtægter om Byens økonomiske Forhold, blandt andet en Række Toldsatser nøje udformede dels efter Varernes Art, dels efter deres Hjemsted. Roskilde Stadsret beskæftiger sig indgaaende med kommunale Sager.

Den har Vedtægter om Torvehandelen og Borgernes Pligter til at brolægge Gaderne og holde dem rene. I juridisk Henseende skelner den nøje mellem udenbys Mænd, Borgere, og Borgere, der er svorne Gildesbrødre. De sidste nyder mange Begunstigelser indenfor Retsvæsenet, navnlig med Hensyn til Vidneførsel i Retssager.

Ribe Ret er særlig berømt for dens strafferetslige Bestemmelser. Mens Landskabslovene kun kendte Bødestraffe for Slagsmaal, Saar og Drab, og kun foreskrev Dødsstraf for den værste af alle Forbrydelser, Tyveriet, vrimler Ribe Ret af haarde Regler om Lemlæstelser og Dødsstraffe for talrige Forseelser. Princippet Øje for Øje og Tand for Tand er i stor Udstrækning gennemført, tydeligt nok et Indslag fra fremmed Ret. Det kunde have en vis Berettigelse i en By, hvor mange fremmede kom og gik, og hvor Slagsmaal tidt opstod, saa det kunde være en Fordel at have en haard og effektiv Retsforfølgelse. Den danske Retsbevidsthed har dog reageret mod Lovens Strenghed, og Spor af denne Reaktion ses endnu i Ordsproget: »Tak du Gud min Søn, at du ikke kom for Riber Ret, sagde Kællingen. Hun saa sin Søn i Varde Galge.« Som Eksempel paa Rettens drastiske Bestemmelser kan nævnes, at om nogen blev overbevist om at have forfalsket Honning, skulde han have sin Hals forbrudt. Tyvens Straf var som andetsteds at blive hængt, »men om Tyven er en Kvinde«, siger Ribe Ret, »da skal hun for sin kvindelige Hæders Skyld levende begraves«.

I visse Maader kan de Privilegier, Købstæderne Tid efter anden fik, minde om Stadsretterne, og i Tidens Løb finder en Sammenligning Sted mellem de to Former for Bylovgivning. Oprindeligt var Privilegierne en særlig Begunstigelse, der blev givet Byen af dens Herre, enten det nu var Kongen eller en anden. De kaldtes derfor Naader

eller Friheder. De havde kun Gyldighed for den eller de Byer, de var givet til, og gjaldt kun saalænge, den, som havde givet dem, var Herre i Byen. Døde han, eller fik Byen paa anden Maade en ny Herre, maatte alle Privilegier fornyes af Efterfølgeren, om de skulde have fortsat Gyldighed.

Under 1200 Tallet gjaldt Privilegierne især Handels- og Toldrettigheder, de kunde ogsaa omfatte Ret til Jorder, Græsningsret eller særlige Ting- og Torveforhold. De skabte en betydelig Ulighed mellem Købstæderne, idet nogle blev mere begunstigede end andre. Ribe opnaaede saaledes at faa Toldfrihed over hele Riget, en Forret Byen formaaede at hævde gennem hele Middelalderen.

OPLANDET

Købstæderne bar længe Præg af deres tidligere Landsbytilværelse. Landbruget vedblev gennem Aarhundreder at være af stor Betydning for deres Næringsliv. Hver Købstad havde sine Marker og Græsgange, og et større eller mindre Antal af Borgerne ernærede sig helt eller delvist af Agerbrug.

Byernes tilliggende Jorder varierede stærkt i Omfang, og dette var uafhængigt af Byernes Størrelse iøvrigt. En By som Aalborg havde kun et ubetydeligt Tilliggende, mens Slagelse havde en meget stor Bymark, saa stor, at man maatte gribe til Hellig Anders' legendariske Ridt paa det nattegamle Føl for at forklare dens Størrelse. De fleste Byer var ivrige for at faa deres Jorder udvidede, og de naaede nu og da at faa øget deres Græsningsret i Kronens Skove. Det var bl. a. Tilfældet for Nakskov 1266 og Stege 1268. Kun en saa udpræget Handelsby som Ribe havde mindre Interesse for Landbruget, hvorfor den fæstede en Del af sine Marker bort.

Selvom Købstæderne vedblev at drive Landbrug, var det afgørende Træk i deres Næringsliv, at de ikke formaaede at producere tilstrækkelige Fødevarer til deres egen Forsyning, men var henvist til at erhverve en Del af deres Fornødenheder fra de omliggende Landdistrikter.

Denne Kendsgerning satte et afgørende Skel mellem Landsbyens og Købstadens Økonomi. Landsbyen var i det væsentligste selvforsynende, den kunde i Nødsfald klare sig uden Tilførsler udefra. For Byen var disse en Livsbetingelse. Deres Størrelse bestemte Byens Størrelse. Blev de øgede, betød det Fremgang, blev de mindskede, Nedgang. Købstædernes Økonomi fik af den Grund et mere spændt og aggressivt Præg end Landsbyens. Dens Økonomi bevægede sig, bortset fra Katastrofer som Misvækst og Kvægsyge, i en lang, rolig Rytme, Købstadens i en ujævn Takt, der gav Mulighed baade for større Gevinster og større Tab. Middelalderens Transportforhold henviste Købstæderne til at søge deres Fornødenheder i den nærmeste Omegn. Mellem denne og Købstaden udvikledes et snævert økonomisk Samarbejde, den blev Købstadens *Opland*. Oplandets Størrelse og Frugtbarhed blev i det væsentligste afgørende for Købstadens Størrelse. Jo større Overskud af Landbrugsprodukter, Landbruget havde, des flere Mennesker kunde det nære i Købstæderne, des større Handel kunde det skabe, og des flere Haandværksprodukter kunde Oplandet aftage.

Da Vandtransporten i endnu højere Grad end i vore Dage var Landtransporten overlegen, havde Købstæder ved Havet, ved en Fjord eller ved en sejlbar Aa Muligheder for et større Opland end Indlandsbyer uden Søfart.

Oplandet var, saa langt tilbage vi kan konstatere, altid omstridt mellem Nabobyer. Nogle var paa Forhaand begunstigede gennem Beliggenhed og paa anden Vis, andre handicappede. Bønderne havde ved Valg af Købstad to

Hensyn at tage: Transportbesværlighederne og de Priser, de kunde opnaa for deres Varer. Priserne var bedst i de større Byer, derfor havde disse Muligheder for at erobre Opland fra deres Naboer. Kampen blev ført paa mange Maader og ved mange Midler. Ofte var den haard og hensynsløs. De stærke tog fra de svage og blev stærkere ved det. Kampen førte til betydelige Forskelle i Købstædernes Størrelse. Nogle var i fortsat Fremgang, andre stod i Stampe eller gik tilbage.

TORVEHANDELEN

Usikkerhedsmomentet i Købstædernes Næringsliv forsøgte man at fjerne gennem en omfattende Organisation af dets Former; det gjaldt først og fremmest Handelen mellem By og Land, der blev organiseret som Torvehandel.

Torvehandelens Idé var, at al Handel By og Land imellem skulde foregaa paa et bestemt Sted, Torvet, til en bestemt Tid, Torvedagen, og under bestemte Former, givne gennem Torvereglerne. Hensigten var, at alle Borgere skulde have lige gode Muligheder for Køb og Salg.

Torv maatte kun holdes i Byer med Torveret, der paa Valdemarstiden kaldtes Torvebyer »villa forenses«. Saa langt tilbage, vi kender Forholdene, blev denne Ret givet Byerne af Kongen, der tillige stod som Værner af *Torvefreden*. Handelen og de mange Mennesker, der mødtes paa Torvet, har budt store Muligheder for Trætte og Slagsmaal. Dette søgte man at hindre ved at indføre en særlig *Fred*, ligesom man havde særlig Tingfred og Kirkefred. I Praksis vilde det sige, at Forbrydelser begaaet paa Torvet fik en særlig haard Straf. For at opretholde Torvefreden fik Kongen en Afgift af Handelen, den saakaldte Torvegæld.

De fleste Byer havde kun en ugentlig Torvedag, oftest var det Lørdag. København havde to, Onsdag og Lørdag. Han-

delen havde sin fastsatte Tid. »Fremdeles stadfæster vi, at af Ottesangs Klokke til Højmesse Ende skal bevares Fred uvoldelig paa Torvet« hedder det i Roskilde Stadsret af 1268. I København var Torvetiden »fra Sol staar op til den gaar ned.«

Til Torvet kom Bønderne rullende i deres Pindevogne med det, de havde at undvære: Korn, Flæsk, Smør, Huder og Skind, Træ og Tørv, og her stod Byens Haandværkere og bød deres Varer til Fals. Bønderne kunde vende hjem fra Torvet med klingende Mønt eller med de faa Varer, de havde Behov for til at supplere deres Husholdning, især Salt, maaske ogsaa Sild og ved sjældnere Lejligheder Øl og Vaaben. En af de ældste Stadsretter nævner Sværd blandt de almindeligste Handelsvarer.

Torv og Torveret nævnes første Gang i Næstved 1140, efterhaanden hører vi om Torveret ved alle Byer. Torveretten var en saa stor Fordel, at Byerne ikke alene under sig selv, men ogsaa misunder Naboerne den. 1261 giver Erik Abelsen, Hertug af Sønderjylland, Slesvig By det Privilegium, at den maa holde Torv Tirsdag og Lørdag uden Torvegæld og Told, og alle formanes til at søge derhen, da der paa de Tingsteder og Købinger, som ligger rundt om Byen, holdes Torv, »og herved formindskes Fordelen ved at være Købstad i alle Maader«, hedder det.

UDENRIGSHANDEL

Torvehandelen var en Livsbetingelse for Købstæderne, men de kunde ikke nøjes med den. Handelen maatte antage større Former. Købstæderne skulde have fat i fremmede Varer i et vist Omfang. En Del af disse blev bragt af udenlandske Købmænd, en Del hentede Danskerne selv.

Vikingetidens nære politiske Forbindelse med England medførte ogsaa Handelsforbindelser. Vi hører om et dansk

Købmandsgilde i London, der er saa stort, at det har sin egen Kirke, St. Clemens Danes. Adam af Bremen nævner Ruter til Udlandet fra de vigtigste danske Byer. Aalborg, Aarhus og Roskilde stod i livlig Forbindelse med Norge, fra Ribe sejlede man til Flandern og England, fra Slesvig til Preussen.

Efterhaanden tager Slesvigs Betydning som Handelsby af, idet den stilles i Skyggen af Lübeck, men Ribe faar i Valdemarstiden en stærk Opblomstring, den bliver Danmarks store Udfaldsport mod Vest. »Der vrimler Havnen af Skibe, som fører al Verdens herlige Varer ind til Staden,« siger Saxo. Over Ribe gaar en stor Del af Danmarks Eksport. En af de vigtigste Varer var Heste, af hvilke der en Tid blev udført mindst 8000 aarlig til en Værdi af 50 000 Mark Sølv. Af andre Varer nævnes i Toldrullerne Korn, Sild, Flæsk, Spæk og Smør. Ogsaa Stude udførtes over Ribe. Handelsforbindelser kan spores mellem Ribe og en lang Række af Nordtysklands og Flanderns betydeligste Byer. Til England kom Ripenserne ogsaa, 1224 omtales Skibe ladede med Heste fra Ribe i Havnen ved Yaurmouth.

Ribe havde den største Udenrigshandel blandt de danske Købstæder. Nummer to er sikkert Aalborg, hvorfra Korn i store Mængder blev udskibet til Norge. Ogsaa andre Byer havde livlig Forbindelse med Norge, 1283 og igen Aaret efter sejlede Borgere fra Lund derop. Udenrigshandelens Omfang og de enkelte Købstæders Andel i denne kan vi derimod ikke sige noget som helst om.

MARKEDSHANDELEN

Mange af de danske Købstæder var for smaa til selv at handle paa Udlandet; derfor behøvede de imidlertid ikke at savne fremmede Varer, dem kunde de købe paa Markederne.

Markedshandelen er ældgammel, sandsynligvis en af de

ældste Former for Handel overhovedet. Den bestaar i et regelmæssigt tilbagevendende Handelsmøde mellem Købere og Sælgere paa et bestemt Sted.

Vi har ikke noget afgørende Bevis for Markeder i Danmark før i 1100 Tallet, men de er uden Tvivl blevet holdt langt tilbage i Oldtiden. I Norge og Sverige blev der i Hedsenskabets Tid holdt Markeder i Forbindelse med religiøse Fester, det samme maa have været Tilfældet i Danmark. Højest sandsynligt har Markederne været knyttede til Festerne ved de gamle Kultsteder Viborg, Odense og Ringsted. Da Kristendommen er indført, ser vi dem i nær Forbindelse med Kirken og kirkelige Fester.

Markederne adskiller sig fra Torvehandelen ved, at de kun holdes en eller faa Gange i Løbet af Aaret paa samme Sted, og desuden ved deres Omfang. Markedet stod aabent for alle. Bønder og Borgere, Indlændinge og Udlændinge kunde frit handle med hverandre, som de vilde. I de fleste Købstæder blev Markedet holdt efter Høst ved Mikkelsdag. Undertiden var de knyttet til Tinget som i Viborg. Hyppigere blev de holdt i Tilknytning til en Helgendag ved en Kirke viet til vedkommende Helgen. I Odense fandt det store St. Knudsmarked Sted i Dagene omkring 10. Juli, Knud d. Helliges Dødsdag. I Viborg var der St. Kjeldsmarked, St. Kjeldsdag den 11. Juli. Lund havde et St. Laurentius Marked d. 14. August. Aarhus et St. Olsmarked 29. Juli, viet til Olaf d. Hellige. Kolding et St. Olsmarked ved sin St. Olafskirke, Ribe, Lund og Ringsted havde Vor Frue Markeder ved deres Kirker viede til Vor Frue.

Et stort Aarsmarked, der samlede Folk langvejs fra, var et godt Aktiv for en Købstad. Handelen gik som paa ingen anden Tid det hele Aar, og Byens Folk tjente paa anden Vis ved de mange Gæster. Med mindre Tilfredshed betragtede Borgerne Nabobyernes Markeder; de konkurrerede jo

med deres Handel, og helt uden Glæde saa de paa de talrige Markeder, der blev holdt paa Landet, ofte ved hellige Kilder; de voldte slemt Afbræk i Byernes rette Næring, mente man.

I Middelalderen havde Danmark et Marked frem for alle andre, Skaanemarkedet. Det besøgte ikke alene af Folk fra hele Danmark, men fra hele Nordeuropa. Skaanemarkedet blev holdt ved den lille Landtunge Skanør syd for Malmø i Maanederne September og Oktober. Grundlaget for det var Sildefiskerierne i Øresund, der sikkert med nogen Overdrivelse skildres saaledes af Saxo »hele Sundet er saa fyldt med Sildestimer, at Fartøjerne stundom sidder fast og næppe er at drive frem, saa de har hverken Garn eller Krog, men kan fange Fisken med de bare Hænder.«

Skaanemarkedet havde haft en Forgænger i Haløremarkedet, som sandsynligvis blev holdt paa samme Sted. Mærkeligt nok nævnes dette overhovedet ikke i de danske Kilder, mens det i islandske og norske Sagaer omtales saa hyppigt, at det maa have været særdeles velkendt over hele Norden.

Den egentlige Stortid for Sildefiske og Skaanemarked kom dog først, da de nordtyske Byer med Lübeck i Spidsen mødte op som de store Aftagere af Silden og samtidig bragte Salt fra Lüneburg til at salte den med, Sølv fra Harzen til at betale med, Øl til at skylle den ned med og Alverdens Herligheder i Tilgift. Med slet dulgt Misundelse siger Krønikeskriveren Arnold af Lübeck o. 1200: »nu gaar Dansken ikke blot i Skarlagen, Bunt og Pelsværk, men ogsaa i Purpur og Linned. De har nemlig Overflod paa Gods paa Grund af det Fiskeri, som hvert Aar øves i Skaane og til hvilke Købmændene fra alle de omkringliggende Folk bringer Guld, Sølv og andre Kostbarheder for at købe deres Sild, som de faar for ingen Ting af Vorherres Miskundhed.«

Danskere i Titusindevis — 40 000 opgives der engang — deltog hvert Aar i Fiskerierne og Nedsaltingerne. Mellem dem var mange Købstadboere, og Købstæder skød i denne Tid frem overalt langs Sundets Kyster. København og Malmø gror op til Plads mellem Rigets første Byer, Køge, Præstø, Borre, Stege, Skanør og Falsterbo kommer frem, senere Landskrona.

Til Skaanemarkedet kunde alle Danmarks Købmænd søge hen, der kunde de finde alt, hvad de ønskede at faa af fremmede Varer, uden at vove Farten over de store Have.

HANSEATERNE

Samtidig med Danmarks Købstæder voksede de tyske Østersøbyer, der sædvanligvis sammenfattes under Betegnelsen Hansestæderne, frem. 1143 blev Lübeck grundlagt ved Trave, og i det følgende Hundrebaar rejste sig Stad efter Stad langs Østersøen. Wismar, Rostock, Greifswald, Stettin og Danzig blev de betydeligste efter Lübeck, hvis gunstige Beliggenhed bestandig sikrede den Førerskabet.

Baggrunden for deres Fremkomst var den kraftige tyske Kolonisationsbevægelse mod Øst. Denne gav de nordtyske Stæder langt gunstigere Udviklingsmuligheder end de danske, navnlig naar Beliggenheden ved en Flod aabnede dem Adgangen til et stort Bagland. Storstæder i vor Tids Betydning blev de imidlertid langt fra. Lübecks Indbyggerantal nærmede sig i Byens Glansaar de 40 000, Danzig naaede op mod 25 000, Stettin op mod 15 000, og de andre var væsentligt mindre.

Disse Størrelser var store nok til at aabne et betydeligt Marked for de danske Eksportvarer: Sild, Korn og Kød. Danmarks Udenrigshandel blev næsten udelukkende orienteret mod Syd, og Hanseaterne overtog det meste af den,

fordi de med Hensyn til Transport, Organisation og Kapital var de danske Købstæder langt overlegne.

Paa de brede, bugnende Kogger kom de hanseatiske Storkøbmænd sejlene til Skaanemarkedet, til Aarsmarkederne og rundt til Købstæderne. Sølv, Salt, Øl, Vin, Klæde og fint Linned, Krydderier, Smykker og alt andet, Tidens Handel kunde byde paa, havde de med sig, og købte saa til Gengæld, hvad de havde Brug for af Sild og Landbrugsprodukter.

Nu var Omsætningen i de danske Købstæder ikke af det store Format, en Kogges Ladning kunde ikke forhandles paa en Uge eller to, derfor satte Hanseaterne Repræsentanter, de saakaldte *Gæster* i Købstæderne. Disse fik overladt Varepartier, som de saa kunde handle med hele Sommeren, indtil de, naar Vinteren nærmede sig, rejste tilbage til deres Hjemby.

Tid efter anden gik Gæsterne over til at blive *Liggere*, Folk, der opholdt sig i Byen hele Aaret rundt. Gæster og Liggere blev efterhaanden saa talrige, at de dannede Kompagnier i Købstæderne. Ældst er et tysk Selskab i Malmø fra 1328. København fik senere hen i 1300 Tallet et betydeligt tysk Kompagni, ialt kendes tyske Kompagnier fra otte danske Købstæder.

Sammen med Købmændene slog tyske Haandværkere sig ned i Byerne. Af de Borgernavne, vi kender fra Middelalderen, er et stort Antal tyske. 1375 havde 20 pCt. af Københavns Borgere tyske Navne.

Hanseaternes Indflydelse paa de danske Købstæder var overordentlig stor, ikke blot økonomisk og politisk, men ogsaa kulturelt. Tyske Haandværkere fik stor Betydning for det danske Haandværks Udvikling, baade hvad Organisation og Teknik angaar. De talrige tyske Laaneord, vi optog i Middelalderen, er et af de mange Vidnesbyrd om Paa-

virksomheden. Ord som Foged, Borger, Borgmester, Haandværk, Slagter, Skrædder, Snedker, Skomager, Kræmmer, Skaffer og Arbejde er mellem dem.

Mange forskellige Domme er fældet over den hanseatiske Indflydelse for Danmark i Almindelighed og for Købstæderne i Særdeleshed. For Danmark som Helhed har de uden Tvivl haft heldig Indvirkning, idet de skabte et stort Afsetningsmarked og gav os Europas Priser for vore Varer, som det er sagt. Paa Købstædernes Udvikling har de derimod virket hæmmende, ved at kvæle det selvstændige Initiativ og ved at overflødiggøre al dansk Aktivitet paa Udenrigshandelens Omraade. Ribe, den eneste By, som i nogen Grad var unddraget Hansevælden, viser tydeligt, at der i de danske Købstæder boede Muligheder for en selvstændig Udfoldelse.

KØBSTÆDERNES STYRE

Hvorledes Købstædernes indre Forhold skulde ordnes, maatte blive en Sag mellem Borgerne og Byens Herre, enten det nu var Kongen eller en anden. Kongen, der ejede Byen, har sandsynligvis gennem Ombudsmanden haft det afgørende Ord, men Borgerne havde dog Organisationer med nogen Indflydelse.

Den ældste Organisation ved Siden af Bytinget var *Motet*, som nævnes i den skaanske Birkeret. Motet bestod utvivlsomt af en Borgerforsamling, der kunde tage sig af Byens Anliggender. I *Oldermændene*, der kendes fra en Række jyske Byer, havde Borgerne et andet Organ for deres Interesser. Slesvig havde fire Oldermænd, et Træk, som viser hen til Købstædernes Deling i Fjerdinger. Om deres Funktion vides ikke meget. Enkelt Ting peger paa, at visse økonomiske Fællesanliggender, navnlig Bymarken, har ligget under dem. Københavns Stadsret af 1254 nævner *Communi-*

nit, Borgerskabet, øjensynligt er der her Tale om et Borgermøde med en vis Myndighed.

I 1200 Tallets anden Halvdel kommer *Raadet* frem i de danske Byer, en Institution, som efterhaanden skulde faa den centrale Plads i Bystyret. Raadet blev indført efter Forbillede fra de tyske Stæder. Raadmænd nævnes tidligst i Ribe 1252. Kongen synes ikke at have været medvirkende ved Oprettelsen af Raadet, det er aabenbart indført paa Borgernes Initiativ og har stiltiende faaet Kongens Sanktion. 1272 befaler Erik Glipping Slesvigs Borgere at lyde deres Raadmænd, og 1281 giver Roskildebispen Raadmændene i København fuld Magt og Myndighed til sammen med Fogeden at fastsætte og udføre alt, der kan tjene til Gavn og Ære for Staden og dens Indbyggere.

I Ribe Stadsret af 1269 findes adskillige Bestemmelser om Raadets Bemyndigelser. Raadmændene skulde dømme, hvis nogen brød, hvad Staden havde forordnet at overholde. Hvis et Tilsagn var givet overfor Raadmændene, skulde det holdes. Enhver Sag, som Foged og Raadmænd var enige om, skulde betragtes som gyldig og retskraftig uden nogen Protest fra Borgere eller andre. Ingen maatte raabe op paa Tinge eller fremføre en Sag der uden Raadmændenes eller Fogedens Tilladelse. Ingen maatte tale mod eller modsætte sig sammes Ordre. Forseelser mod Raadmændene skulde betales med dobbelte Bøder, og om nogen forbrød sig, skulde han som Tegn paa Ærbødighed betale hver Raadmand en halv Mark. Raadet havde 12 Medlemmer, kun de otte var i Funktion, hvert Aar blev fire udskiftede.

Efter Bestemmelserne synes Raadet at være jævnstillet med Fogeden, tilsammen har de udstrakt Myndighed over Byens Anliggender. I den første Tid er Raadmændene blevet valgt af Borgerne, efterhaanden bliver det selvsupplerende. Det første Vidnesbyrd herom foreligger fra Flensborg o.

1300. Her hedder det, at Raadmændene skal vælges af Oidermændene for St. Knudsgildet sammen med de bedste Raadmænd. Raadmændene blev til en Begyndelse valgt for et fast Aaremaal. Senere blev Stillingerne livsvarige, hvorved deres Magt og Myndighed voksede stærkt.

Oprindelig havde Raadet ingen Formand, først o. 1350 nævnes Borgmesteren, der ogsaa blev indført efter tysk Forbillede. I Regelen var der to Borgmestre i Spidsen for Raadet, sommetider kun en, i et enkelt Tilfælde nævnes fire. Borgmestrene blev valgt mellem Raadmændene, det menige Borgerskab havde nogen Indflydelse paa Valgene. Borgmestre og Raadmænd udgjorde tilsammen Byens *Magistrat*.

Vi kender kun lidt til Raadets Arbejde i den første Tid, men det har afgjort øget Borgernes Indflydelse paa Styret. Borgerne havde nu faaet et Organ, som kunde hævde sig ved Siden af Kongens Repræsentant, Fogeden.

KØBSTADGILDERNE

I det foregaaende er *Gilderne* nævnt et Par Gange i Forbindelse med Købstadstyret. Disse var Sammenslutninger, Broderskaber til gensidig Hjælp og Understøttelse. Allerede i hedensk Tid er der Tale om Blotgilder, hvis Brødre mødtes for at fejre Offerfester, men det blev i Købstæderne, de fik deres særlige Udformning, idet Borgeren af Gildebødrene fik den Understøttelse og Bistand, Slægten ydede i Landsbyen.

Gilderne havde i kristen Tid en Skytshelgen, oftest en national Helgen. Knud d. Hellige eller Knud Lavard (Knud Hertug) var de mest benyttede danske Helgener, enkelte St. Eriksgilder (Erik Plovpenning) forekom ligeledes. Ellers brugte man St. Peter, St. Hans, St. Nikolaj, St. Laurentius, St. Olav eller andre til Gildets Værner. Kvindelige Værne-

helgener var St. Gertrud, St. Anna, St. Barbara eller Vor Frue.

Mellem Gilder med samme Skytshelgen fandt et vist Samarbejde Sted. 1256 mødtes 18 Oldermænd for danske St. Knudsgilder i Skanør og vedtog en fælles Skraa for disse.

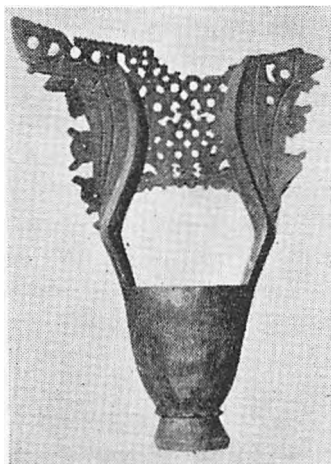

Fig. 3. Gildebæger fra St. Knuds Gilde i Kalundborg.

Denne Skraa giver et mærkeligt Indtryk paa engang af Gildebrødrenes faste Sammenhold og af Tidens Barskhed. Gildebrødrene skal hjælpe hverandre i alle Farer og Besværligheder, under Sygdom, ved Ildebrand, ved Stranding og om nogen paa anden Maade har mistet sin Formue. Hvis de undslaar at yde den fornødne Hjælp, bliver de straffet med Bøder. Men Gildebrødrenes væsentligste Opgave er gensidig Hjælp paa Tinge og i Kamp. Paa Tinget skal Brødrene navnlig optræde som Mededsmænd for en anklaget — i Datidens Retssystem spillede Mededen en fremtrædende Rolle, ved

Mededsmænd kunde man fri sig for snart sagt enhver Anklage. — Naar en Gildebroder blev dømt til at betale en Bøde, skulde Brødrene gaa i Borgen for ham; om han ikke formaaede at udrede Bøden, skulde de træde hjælpende til med Bidrag. Fandt en Gildebroder en Broder i Fængsel, skulde han udløse ham, vilde han ikke hjælpe ham, blev han udstødt af Gildet og maatte bære Niddingsnavn.

I Drabssager skulde Brødrene optræde særlig energisk. Blev en Broder dræbt af en udenforstaaende, skulde de hævne ham. Var de ikke i Stand til det, maatte de sørge for, at Drabsmanden stillede Sikkerhed for Bøden og iøvrigt undgaa alt Samkvem med ham, indtil han havde sonet Drabet.

Kom en Gildebroder i Vanskeligheder ved at dræbe en fremmed, skulde Brødrene hjælpe ham paa bedste Maade. Maatte han flygte, skulde de give ham Baad med Aarer og Øsekar eller Hest, hvis han flygtede til Lands. Men den Gildebroder, der af Angst for Farer undlod at hjælpe en Broder i Nød, skulde betale svære Bøder eller kaldes Nidding. Hvis Broder dræbte Broder, skulde han betale den sædvanlige Bøde, hvis han havde været nødt til at begaa Drabet, men havde han gjort det af Ondskab, skulde han udstødes af Gildet og have Niddingsnavn.

Gildernes Opgaver var dog ikke udelukkende af alvorlig Art, stundom holdt Gildebrødrene store Fester, til hvilke Koner, Børn og Tjenestefolk havde Adgang, og de talrige Regler, der gives for berusede Folks Opførsel, borger for, at det har gaaet lystigt nok til ved dem.

BAG VOLDE OG MURE

Gildesskraaernes og Stadsretternes Bestemmelser viser tydeligt, at Livet i Middelalderens Købstæder ikke var nogen Idyl. Slagsmaal og Drab var om end ikke daglige Foreteel-

ser, saa dog saa hyppige, at meget kraftige Foranstaltninger maatte træffes mod dem.

Mod den indre Ufred søgte Købstæderne at værne sig ved drastiske Lovbud og hurtig Retsforfølgelse, mod ydre Fjender søgte de Ly bag Volde og Mure. Tidligt hører vi om befæstede danske Købstæder. O. 1150 lod Svend Grathe Viborg befæste med Grave og Volde, Saxo beretter, at Roskilde havde Fæstningsværker, 1201 begynder man at bygge Mure om Ribe, og mange Købstæder havde eller fik en kongelig Borg i deres umiddelbare Nærhed.

Nogle Købstæder naaede vel aldrig at faa mere end beskedne Jordvolde besat med Palisader og Planker, andre fik solide Mure og Porttaarne. Blandt disse er Mølleporten i Stege og Vesterporten i Faaborg bevarede. Men ingen af Byerne formaaede at skabe Fæstningsværker, der kan sammenlignes med Visbys eller andre udenlandske Stæders.

Trods al god Vilje formaaede Borgerne ikke at gøre deres Byer til uindtagelige Fæstninger, Gang paa Gang bliver Byerne erobrede og plyndrede. Under Borgerkrigene efter Valdemar Sejrs Død overgik denne haarde Skæbne saaledes Kolding, Ribe, Odense, Svendborg, Lund, København, Næstved, Helsingør og Skelskør. Nogle Breve fra København fortæller om de haarde Vilkaar en erobret By blev underkastet, den blev plyndret i Bund og Grund for alt, hvad der var af Værdi, og store Dele af den blev afbrændt.

I Kampene mod Nordmændene og de fredløse i Aarene 1287—1300 kom paany talrige Byer bl. a. Aalborg, Stege, Nykøbing F. og Holbæk ud for samme Katastrofe. Byerne søgte derfor stadig at styrke deres Befæstninger, 1291 udbygger Københavns Borgere Byens Volde, og 1294 faar Ribe Bys Borgere Brugsret over en Eng til Hjælp til Befæstningsarbejder.

I de urolige Aar under Christoffer II bliver Spørgsmaalet

endnu mere aktuelt. Borgerne faar derfor i Valdemar III Haandfæstning fastslaaet deres Ret til at befæste Byerne med Planker, Grave, Mure og Forværk til Nytte og Forsvar for dem selv og Riget. Samtidig faar Købstadmænd som Herremænd fri Ret til at bygge Træ- eller Stenhuse i egen By. Bag denne Bestemmelse kan muligvis ligge en Tanke om, at Borgerne som i Udlandets Byer skulde kunne bygge Kasteller, hvorfra de kunde yde et sidste Forsvar.

Havde en Købstad ingen kongelig Borg i sin Nærhed, og formaaede den ikke at rejse tilstrækkeligt betryggende Mure, blev Kirken udbygget til Fæstning, som i Køge, Store Heddinge og Aakirkeby.

UDVIKLINGEN 1300—1400

Gennem 1300 Tallet kommer kun faa nye Købstæder frem Korsør, Borre, Præstø og Rønne er de eneste, Rønne var maaske endda Købstad før 1300, dens tidligst kendte Privilegier er fra 1327. Forklaringen maa søges i, at Landet var mættet med Købstæder efter den voldsomme Tilgang i Valdemarstiden.

Købstædernes Udvikling synes i det væsentligste at være gaaet i Staa. Der sker ikke større Fremskridt i Erhvervslivet eller i Bystyret, Borgernes Stilling i det danske Samfund ændres ikke.

Denne delvise Stilstand havde sine Aarsager dels i Hanseaternes overvældende Konkurrence, der stadig gjorde sig stærkere gældende, samtidig med, at deres politiske Indflydelse naaede sit Højdepunkt i Aarene efter Stralsundfreden 1370, dels i de urolige politiske Forhold med krigerske Forviklinger, der herskede gennem de tre Fjerdedele af Aarhundredet og højst sandsynligt har hæmmet den økonomiske Udvikling stærkt. Hvad en Katastrofe som den Sorte Død har betydet for Købstæderne, har vi ingen Midler til at kon-

statere, men den har øjensynligt i høj Grad bidraget til at svække dem.

Noget Nyt bringer Aarhundredet imidlertid. I Retsforfatningen kom nye Momenter frem, Vidnebeviset trængte frem paa Mededens Bekostning. Byfoged og Raadmænd fik Ret til at gøre Udlæg hos en Debitor, og Byerne søgte at gennemføre den saakaldte Landstingsret, efter hvilken Domme fra Bytinget ikke kunde appelleres til Landstinget men kun til Kongens Retterting, Landets højeste Domstol.

Under Valdemar Atterdag kom det til en Ordning af Byernes militære Forpligtelser, der hidtil havde været ret ubestemte. Nu blev det saaledes, at Byerne sammen med Klostrene udrustede og bemandede Skibe, der skulde afløse Ledingsskibene, som hidtil var stillet af Bønderne. Indenfor Næringslivet foregik den største Udvikling hos Haandværkerne, som i denne Tid organiserede sig i Lav. Haandværkerlav kendes allerede fra 1200 Tallet, men det varede en Tid, inden de naaede fuld Anerkendelse. Roskilde Stadsret har en Paragraf med den Hensigt at bryde Bagernes Lavsmopol. I Løbet af 1300 Tallet trænger de imidlertid igennem i de fleste Haandværk. 1349 erklærer Ribe Magistrat, at ingen maa drive Skrædderhaandværk i Byen, medmindre han er Medlem af Skrædderlavet. Haandværkerlavenes Organisation svarede ganske til Gildernes. Forskellen var blot, at Lavene udover et Broderskab til gensidig Hjælp tillige var faglige Foreninger. Lavsskraaene indeholder derfor Bestemmelser om Varernes Kvalitet, Priser og Afsætning.

KAMPEN MOD HANSEATERNE

KØBSTADSPOLITIK

Det danske Samfund var i Middelalderens Aarhundreder delt i klart afgrænsede Stænder, Adel, Gejstlighed, Borgere og Bønder. Standsforskellen var baade reel og formel. Reelt befæstet gennem Forskellen i aandelige, økonomiske, politiske og militære Magtmidler, formelt gennem talrige Love og Privilegier. Her i Landet var Adel og Gejstlighed ubestridt de førende Stænder, i andre Lande, særlig i Flandern og Tyskland var Borgerne naaet frem til en Stilling jævnbyrdig med de to øvre Stænder. Bønderne stod overalt paa Samfundsstigens nederste Trin.

Det maatte være Borgernes Maal ogsaa herhjemme at naa op paa Siden af Adel og Gejstlighed. Gennem 1400 Tallet og første Trediedel af 1500 Tallet ser vi Byerne i stadig Kamp for at komme frem; de naaede ikke deres Maal fuldt ud, men de havde Fremgang paa mange Omraader.

Borgerne manglede Gejstlighedens aandelige Vaaben, og de manglede Adels militære Kraft, deres Sejre maatte vindes paa det økonomiske Omraade. Var Byerne først store og rige, skulde de nok finde de nødvendige militære Magtmidler til at befæste deres Stilling.

Købstædernes Stræben fandt Støtte hos Staten. Hele Tiden ser vi Kongemagten være lydhør over for Borgernes Krav og hjælpe dem, dels ved Love og Forordninger, dels ved at bekæmpe Hanseaternes Indflydelse, som betød den

værste Hindring for de danske Købstæders økonomiske Blomstring. Den første Konge, som gennemførte en konsekvent Handelspolitik til Fordel for de danske Købstæder, var Erik af Pommern.

STADSØKONOMI

Købstadspolitikken Ideer var paa ingen Maade nye eller originale, de var, som saa meget andet Købstæderne vedkommende, hentet udefra. Politikken betød simpelthen et Forsøg paa at overføre de gældende Ideer om Stadsøkonomi til de danske Forhold. Ideerne, som havde fundet Tilslutning overalt i Vesteuropas Stater, var kommet deres Virkeliggørelse nærmest i Tyskland. Deres Grundsætning var, at det økonomiske Liv, skulde omgærdes med Regler, der saa vidt muligt udelukkede al Vilkaarlighed og alle Tilfældigheder.

Den stadsøkonomiske Politiks vigtigste Punkt var naturligt nok Byernes tilstrækkelige Forsyning med Levnedsmidler, Faren for Sult og Dyrtid betød altid en Trusel for Købstæderne.

Men Varerne skulde komme til Byen og forhandles der, de maatte ikke købes udenfor Staden eller paa Vej til den. Derfor vendte man sig stærkt mod Handelen paa Landet, den saakaldte Forprang. Kun paa Byens Torv kunde Handelen foregaa under den Kontrol, man mente var nødvendig, og desuden troede man, at Varerne blev billigere, naar de kom til en, end naar man selv skulde opsøge dem. .

Dernæst vilde Købstæderne have Monopol paa, hvad man ansaa for rette Købstadnæringer: Handel, Haandværk og Skibsfart, og inden for disse Næringer skulde Handel og Haandværk igen holdes skarpt adskilte, ligesom de enkelte Haandværk skulde holdes skilte for sig. Her naaede Idealet

næsten sin Virkeliggørelse i Lavssystemet, der var saa reguleret og kontrolleret, som ønskes kunde.

Men Byernes Næring skulde ikke alene være forbeholdt Borgerne i Almindelighed, den skulde ogsaa være forbeholdt den enkelte Bys egne Borgere. I Praksis lod dette sig ikke gennemføre. Handelens Natur og navnlig den Tids Former for Samhandel nødvendiggjorde, at fremmede Købmænd tog Del i Omsætningen. Dette kunde ikke forhindres fuldtud, men det gjaldt om at indskrænke de fremmedes »Gæsternes« Virksomhed til det mindst mulige. Mange Regler blev givet for, hvor, naar og med hvem de maatte handle.

FORORDNINGEN 1422

Den nye Kurs kom frem i Forordningen af 1422, der blev udstedt for de sjællandske Købstæder. Aarsagen til dens Udstedelse angives at være Klager, »sidst paa Sjællands Landsting af Raad, Gejstlighed og Ridderskab, saavel som af Borgere og Købmænd over Uskellighed med Handel og Købmandsskab«. »Den Næring, de skulde have deraf«, hedder det, »har nu Bønder og vornede og Forprangere paa Landet«. De driver al Handel med Klæde, Staal, Humle, Sardug og Lærred, og de tager til Fiskelejerne og køber der, hvad de lyster, baade af Sild, Kvæg og allehaande Købmandsvarer.

Kongen havde derfor holdt Raad i Roskilde med Gejstlighed, Adel og Købstadmænd, »de bedste og fornemste, vi vidste der i Landet at være«, og der var da besluttet: At alle Embedsmænd (Haandværkere) skulde bjerge sig af deres Embede, og alle, der ikke er Haandværkere, skal bjerge sig af Købmandsskab og Brygning, men ellers Bagere af Bagning, Sudere af Skomagergerning, Smede af Smedning, Guldsmede af hans Embede, Skræddere, Kræmmere og Skindere af deres og ellers enhver af sit. Alt Landkøb

og Forprang skal være forbudt, og al Handel foregaa paa Marked og Torv, som det har været af gammel Tid. Paa Torvet skal paa Torvedagen stikkes et Tegn ud, og medens det staar, maa ingen købe og sælge uden bofaste Bymænd og Borgere indtil Kl. 10, da Tegnet skal tages væk, og siden maa alle frit handle.

Magistraten skal sørge for, at alle, der kommer til Byen, tager Borgerskab og bliver bofaste Bymænd og Borgere, en Bestemmelse, der tydeligt nok er rettet mod Gæsterne. Magistraten faar tillige endnu en vidtgaaende Bemyndigelse: De skal føre Kontrol med Haandværkerne, saa det gaar ret og skelligt til med deres Haandværk, og derfor maa ingen Haandværker blive Borgmester eller Raadmand.

Med den sidste Bestemmelse blev der sat et betydningsfuldt politisk og socialt Skel mellem Borgerne. Købmændene, som allerede økonomisk stod over Haandværkerne, havde nu afgjort sikret sig Herredømmet over Byens Næringsliv.

Forordningen vender sig ikke direkte mod de hanseatiske Købmænd, men Bestemmelserne om Indskrænkning af de fremmedes Handel er tydeligt nok rettet mod dem. Byerne skulde fremtidig være Stedet, hvor al Omsætning foregik, og den skulde besørges af den danske Købmand.

Forordningens Virkninger lader sig ikke konstatere, de har sandsynligvis ikke været overvældende store. Hanseaternes Overlegenhed og Adelens og Gejstlighedens økonomiske Interesser lod sig ikke rokke ved en enkelt Forordning, men der var angivet en Retningslinie for dansk Købstadspolitik, og den skulde stædigt blive fulgt i Fremtiden.

NYE BYER

Forordningen af 1422 var ikke den eneste Fortjeneste, Erik af Pommern indlagde sig hos de danske Købstæder. Endnu større Betydning fik det vel, da han 1416 inddrog

København fra Roskilde Bispestol og lagde den under Kronen, dermed var København kommet ind i den Udvikling, som skulde gøre den til Danmarks Hovedstad.

Ved Helsingør, der hidtil havde været en lille, ubetydelig Købstad med et fattigt Opland og uden synderlig Handel, lod han opføre Slottet Krogen, og han oprettede et Par Klostre i Byen; men mest betød det, at han henlagde Oppøbørslen af Øresundstolden, som han indførte 1426, til Byen. Den skulde fremtidig blive en Guldgrube, som gav Helsingør Plads blandt Danmarks første Købstæder.

Kongen saa ogsaa gerne nye Købstæder vokse frem. En Række Smaabyer, Maribo, Nysted, Kerteminde og Skagen gav han Købstadsprivilegier, og hvor Lommaaens Udløb dannede Øresunds bedste Naturhavn, lod han en ny Købstad, Landskrona anlægge. 1413 fik den nye Stad sine første Privilegier. Kongen taler med Stolthed om den nye Købstad, »som vi selv stiftet og af nye optaget haver Gud til Hæder og os og vort Rige Danmark til Gavn og Bistand«. Han haaber, at megen Almue med Guds Hjælp der maa boende vorde. Landskrona fik de Privilegier Birkeret og alle andre Friheder, Byerne i Skaane havde, samt Ret til at holde Aarsmarked i otte Dage efter St. Hans.

Talrige andre Købstæder fik i Erik af Pommerns Tid udvidet deres Privilegier, og gennem dem alle gaar Tendenserne fra Forordningen af 1422. Navnlig gik Bestræbelserne ud paa at hæmme Gæsternes Handel og give Borgmestre og Raad udvidet Myndighed. Disse Tendenser er ikke nye, de kendes allerede fra tidligere Købstadprivilegier, men de fremtræder nu langt skarpere og mere udformede end forhen. Særlig betydningsfulde er de Privilegier, som 1415 udstedes enslydende til Malmø og Landskrona. I disse fastslaas Raadets Ret til at supplere sig selv, Raadet skal ligne Skatterne, det skal ansætte Haandværkerne

i Byen, og det skal sætte Priser paa Vin og Øl. Gæsterne maa ikke købe Huder, Skind, Flæsk og Smør en detail, men kun i store Partier, de maa ikke rejse rundt til Landsbyerne og foretage Opkøb der, og de maa ikke staa i Købmændenes Boder, i Klædeboder eller i Suderboder uden ved Markedet. Lærred og Klæde maa de kun sælge i hele Stykker. De maa ikke bytte Varer mod Varer uden med Købmænd, og de maa ikke have Vogn i Malmø og age med Købmandsvarer.

RAADETS HERREDØMME

Under Christoffer af Bayern fortsattes Udviklingen med Kraft. Mange Byer fik udvidet deres Privilegier, og 1443 fik København en ny Stadsret; den overførtes til mange Købstæder, og fik derfor Navn af Kristoffers almindelige Købstadsret.

Gennem hele Lovgivningen gaar Bestræbelserne for at hæmme Landkøb, Forprang og Gæsternes Handel, samtidig afspejler Lovgivningen Raadets udvidede Myndighed. I Privilegiet for Malmø 1440 faar det saaledes Herredømme over Gilder og Lav, ingen saadanne maa findes uden Magistratens Samtykke.

Kronens Magt repræsenteret af Fogeden havde tidligere været den væsentligste Faktor i Bystyret; en Tid derefter havde der været Ligevægt mellem Foged og Raad, alle vigtige Afgørelser skulde træffes af dem i Fællesskab; men i Løbet af 1400 Tallet bliver Fogedens Magtstilling mere og mere indskrænket, tilsidst sygner den helt hen over for Raadets Almagt. Fogeden havde den udøvende Øvrighedsmyndighed, nu bliver han sat under Raadets Kontrol, og det fortrænger ham efterhaanden fra hans vigtigste Funktioner. Oppebørslen af de kongelige Skatter havde ligget under ham, o. 1400 bliver disse Skatter afløst af en fast Byskat, der

betaltes af Byens Kasse. Midlerne til denne blev skaffet til Veje ved en kommunal Skat, som paalignedes og opkrævedes af Raadet. Dette erhvervede ogsaa en udstrakt Politimyndighed, navnlig i Sager vedrørende Næringsvæsenet, ligesom det fik Kontrol over Skiftesvæsenet og over umyndiges Midler. I flere Byer gik Raadets Myndighed over for Fogeden saa vidt, at det fik Ret til at vælge ham, dog skulde Valget bekræftes af Kongen. I disse Byer var den tidligere saa mægtige Foged reduceret til at være en Art kommunal Embedsmand.

Overfor det menige Borgerskab blev Raadets Stilling ligeledes stærkere. Det viste sig især paa Bytinget. Her havde Borgerskabet og Fogeden i Forening udøvet Domsmyndigheden, efterhaanden fortrængte Raadet Borgerskabet, og da dets Magt samtidig steg overfor Fogeden, fik det faktisk den dømmende Magt i sine Hænder. Dette Faktum understregedes yderligere ved Oprettelsen af Raadstueretten, en Ret hvor Raadet alene havde Domsmyndigheden. Denne Rets Omraade er ikke fuldt klarlagt, den synes nærmest at have behandlet Sager angaaende Overtrædelse af kommunale Vedtægter, desuden virkede den som Voldgifts- og Forligsinstitution.

Borgerne gjorde sig saaledes i Løbet af 1400 Tallet til Herre i eget Hus, de alene kunde bestemme over Byens kommunale Sager og over dens Retsvæsen, men dette var ingenlunde ensbetydende med et demokratisk Styre. Magten var tværtimod koncentreret hos en snæver Kreds af Mænd, der vel vidste at bruge den.

I denne Forbindelse betød det kun lidt, at de mindre Købstæder til Tider var bortforlenede eller pantsatte til Adelige, det har utvivlsomt kun haft rent fiskal Betydning. Lensmændene, der sad paa de kongelige Slotte ved Byerne, synes heller ikke at have haft nogen Indflydelse paa Byernes Styre.

KØBSTADEN

Nærmede man sig en Morgen den middelalderlige Købstad, mødte man, hvis man fra en Bakkekam fik Udsigt over den, et broget Skue. Højest over Mylderet af Huse hævede sig Kirketaarnene. Kirkerne saas vidt og hørtes vidt, for Klokkerne klang over By og Land. »Den Roskilde Ringen

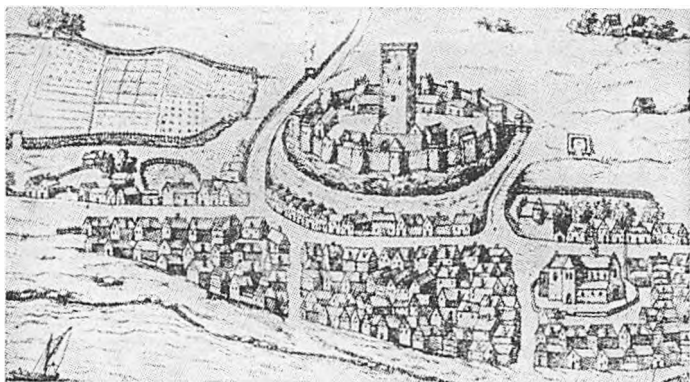

Fig. 4. Helsingborg Slot. (Efter Stik i Braunius: *Theatrum urbium* 1585.)

faar aldrig Ende«, sagde Ordsproget. Over Borgernes Huse hævede sig ogsaa Klostrene med store kraftige, grundmurede Bygninger, selv hvor det kun var Tiggermunke, der boede i dem.

Omkring Kirker og Klostre laa Borgerhusene i smaa Klynger ved de smalle, krogede Gader, enkelte solide Stenhuse med stærke Trappegavle udmærkede sig mellem Bindingsværksbygninger og smaa Boder med lerklinede Vægge. De fleste Huse var straatækte, kun de fornemste Huse havde røde Tegltage.

Byen laa omgivet af sine Volde, der var forstærkede med

Palisader eller om fint skulde være med en Mur; her og der paa Volden laa smaa Taarne. Den var beredt til at forsvare sig mod en ikke alt for stærk Fjende. De største Taarne var Porttaarnene, hvor en Bysvend holdt Vagt.

Var man kommet ind i Byen, maatte man skynde sig til sit Herberge og stille sine Vaaben fra sig, for Byens Fred krævede, at man ikke bar andre Vaaben end en kort Kniv, til Gengæld kunde man trøste sig med, at om man blev saaret eller dræbt paa Byens Grund, vilde det koste Forbryderen mere, end om det skete andetsteds, ja, hvis det var i Byer, hvor Ribe Ret gjaldt, kunde det koste ham hans Hals.

Men det var just ikke let at skynde sig i Byens Gader, selvom man fulgte den bredeste, Algaden, der gik fra Port til Port. Brolægningen var saa som saa; hver Borger havde sit Gadestykke at holde i Orden. Nogle havde lagt Bro af Planker, andre af Sten, store og smaa mellem hverandre, og nogle havde ganske forsømt at gøre noget som helst. Igenem Brolægningens Virvar kringlede Rendestenen sig frem, her dannede den svære Fald, hist Indsøer og Sumpe med meget Mudder og ilde Lugt.

Paa Gaderne mødte man store Kvægflokke, der skulde samles foran Porten for at blive drevet ud paa Fælleden af Byhyrden. Naar Køerne var vel ude, oplivedes Gadebilledet af Hunde og Svin, der enkeltvis og i Smaaflokke strejfede Gaderne rundt, rodende i Rendestene og Brolægning. Svinene var et af Magistratens ømme Punkter; blev deres Hærgen for voldsom, maatte den mande sig op til et Par strenge Forbud, der lovede Død og Ulykke over de firbenede Plageaander, og det fik Folk til at flikke lidt paa de sønderrevne Svinestier, saa Svinene kunde holdes i Hus de første Dage, siden fik det vel gaa i den gamle Gænge igen.

En Vandring i Gaderne bekræftede yderligere Indtrykket af Kirkers og Klostres Betydning. Overalt mødte man Kirker og Kirkegaarde, Klostre og Klosterhaver. Mellem dem laa Borgerhusene, smaa, lerklinede eller med Bulvægge, straatækte og uanselige. Kun ved Algaden og omkring Torvene var der Borgerhuse, som kunde hævde sig, Stenhuse med takkede Gavle og Tegltag, eller af broget Bindingsværk. Tilmed kunde de være i flere Stokværk. I de Huse boede Borgerskabets første Mænd, Købmændene.

De Paaskesønner lader bygge et Hus
 Midt paa Randers Gade
 Jeg aldrig saa saa højt et Hus
 I alle mine Lives Dage
 De Paaskesønner forbygger alle Borrig.

Der er paa det samme Hus
 Femten høje Loft
 Knappen er af det røde Guld
 Det skinner over Mur og Toft.

Digteren har aabenbart brugt sin poetiske Frihed lidt rigeligt i Skildringen af denne middelalderlige Skyskraber. Selv om Paaskesønnerne vitterlig var en af Randers rigeste Købmandsslægter i Midten af 1400 Tallet, og selv om de muligvis har kunnet bygge en Gaard, der kunde overstraale den Tids beskedne Herreborge, har den dog næppe været af Visens fantastiske Dimensioner.

Det er Byens Torvedag, og henover Gadens toppede Brosten skrumpler Vogn efter Vogn med Korn, Smør, Flæsk og hvad Bønderne ellers kan have at føre til Torvs. Læssene er kun smaa, nogle af dem endda mindre end Hensynet til de smaa Heste og de slette Veje gør nødvendigt. Disse Bønder har sikkert handlet med Forprangerne, de forvorpne, der trodsende alle Forbud, har standset Vognene uden for Portene og købt den bedste Del af Varerne.

I smaa Boder paa Torvet eller langs Algaden tager Haandværkerne Opstilling, Slagterne med deres Kød, Skrædderne med deres Tøjer, Suderne med deres Sko, Sværdfejerne med Sværd og andre Vaaben, hver Haandværker med sine Varer, og rundt paa Torvet er der smaa Skamler, hvor Torvekonerne »Hugerskerne« driver Handel i det smaa.

Fra den tidligste Morgen har Folk strømmet til Torvet, naar Kirkeklokkerne ringer til Ottesang, stikkes Torvefanen ud, og Handelen begynder. Foreløbig har kun Byens egne Folk Lov at handle med Bønderne, de skal have Chancen til at forsyne sig med Fornødenheder til deres egen Hus-holdning først. Handelen er livlig og foregaar under megen Diskussion om Varernes Kvalitet og Pris, men Ve den, som gaar over til Haandgribeligheder, da er Byfogden og By-svendene der straks for at tugte ham, der vover at bryde Torvets Fred. For Torvefreden er endnu ukrænkeligere end Byfreden, den er at ligne med Kirkens og Tingets Fred.

Klokken 10 tages Torvefanen ind. Det betyder ikke Hande-lens Ophør, tværtimod, nu er Handelen fri for alle, nu kan Gæsterne komme og handle indenfor de Grænser, sta-dens Ret sætter, og Torvehandelen fortsætter til Sol gaar ned.

Maaske har Torvehandelen haft ufrivillige Tilskuere, for i et Hjørne af Torvet staar Gabestokken og Blokken, og der har en arm Synder staaet med Halsen spændt i det snævre Jern eller siddet med Fødderne i Blokken den ganske Dag.

Blokken og Kagen fik sine fleste Klienter fra de skumle Smøger, hvor Ølkonernes Huse og andre slemme Ting lokkede ubefæstede Sjæle. Derhen burde ingen brav Borger gaa. Lavsskraaerne forbød ofte Brødrene at hengive sig til Drik og Liderlighed slige Steder. Den pæne Borger gik der-imod til Badstuen.

Hver By havde sine Badstuer, hvor man paa forbilledlig Vis havde vidst at forene det nyttige med det behagelige.

Der kunde man holde sit Legeme rent og sit Sind muntert. Der mødtes Ungdommen til Spøg og Skæmt, der kunde man faa et Glas Øl, eller et Bæger Vin, spille Tærning eller lege Tavl, og der kunde man spørge Bysens Nyt. At søge Badstuen var hver Mands og Kvindes gode Ret, og det blev opmuntret paa enhver Maade, saaledes gav man i Stedet for Drikkepenge Badstuepenge.

BORGERNE

Endnu fra Middelalderens Slutning kender vi intet til Byernes Indbyggerantal, København havde o. 1380 ca. 3000—3500 Indbyggere, omkring 1500 er Tallet steget op mod de 10 000, men den havde nu ogsaa afgjort taget Føringen blandt de danske Købstæder. Fra de andre Byer kan vi ikke nævne bestemte Tal, de gamle Stiftstæder havde stadig Føringen sammen med de to fremvoksende Handels- og Fiskeribyer, Malmø og Aalborg.

Byernes Indbyggere bestod først og fremmest af Borgerne, men det var langt fra alle Stadsbeboerne, der var Borgere. Et meget stort Kontingent, navnlig i Stiftstæderne, udgjorde Gejstligheden: Præster, Munke, Nonner, Lægbrødre og Lægsøstre, dernæst fandtes mange adelige bosatte i Byerne, saa var der de fremmede Købmænd, Gæsterne, og endelig en Del løse Fugle; Tiggere, der drog fra Sted til Sted, men som i kortere eller længere Tid fandt Tilhold der. Egentlige Borgere var kun de, der havde taget Borgerskab og drev borgerlig Næring.

Adel, Gejstlighed og Borgere havde hver deres Privilegier og hver deres egen Jurisdiktion, hvad der selvsagt kunde give Anledning til talrige Rivninger. Forholdet mellem de forskellige Stænder var dog som Regel godt, adelige blev nu og da Medlemmer af Raadet, og i Købmandsgilderne sad adelige, gejstlige og Borgere ofte Side om Side.

Alligevel var Borgerne paa Vagt over for de andre Stænder, de var saaledes ængstelige for, at Byens Grunde skulde komme paa gejstlige Hænder. I Riber Ret bestemmer en Paragraf, at hvis en Mand testamenterer sin Ejendom til Kirken, maa Kirken ikke faa selve Ejendommen, men kun

Fig. 5. Middelalderlige Huse i Næstved.

Ejendommens Værdi. Et andet Problem var Skattebetalingen. De privilegerede Stænder Adel og Gejstlighed var skattefri, skulde deres Ejendomme i Købstæderne ogsaa være det? Det saa Borgerne ikke gerne; i en Række Byer ordnedes det derfor saaledes, at Sognepræstens Gaard og den Gaard, en Adelsmand selv boede i, var skattefrie, men af al anden Ejendom skulde der svares Skat.

De egentlige Borgere var igen delt i Købmænd og Haandværkere. Øverst stod Raadmandsslægterne, der udgjorde en

sluttet Klike og ledede Byens Sager med fast Haand. Raadmandsstillingerne var ikke direkte lønnede, men gennem Sportler af forskellig Art og takket være den Indflydelse, Raadet havde paa Byernes Næringsliv, skulde Raadmændene nok vide at holde sig skadesløse for det Arbejde, de udførte i Byens Tjeneste. Under Haandværkerne stod en Klasse af Arbejds mænd og Tjenestefolk, om hvis Liv og Færden vi ved meget lidt, samt Folk, der var slaet ud af Sygdom eller paa anden Vis. Købstæderne havde dengang som altid et Fattigproblem at kæmpe med. I et Tingsvidne fra 1453 udtaler Magistraten i Aalborg, »at det er vitterligt, hvorledes mange fattige, usle og vanføre Mennesker desværre tidt og ofte i mange Aar led stor Nød i Aalborg og næsten maatte gaa til Grunde paa Gader og Stræder og andet Steds«. Allernederst paa Samfundsstigen stod de uærlige, de udstødte, Natmanden, Rakkeren, Bøddelen og de løse Kvinder.

Den sociale Forsorg laa i Middelalderen næsten udelukkende i Kirkens Hænder, og denne har utvivlsomt gjort et stort Arbejde for at lindre Nøden og Fattigdommen. Meget udrettede en Munkeorden knyttet til Helligaandshusene. Den havde som sin Opgave at tjene fattige og syge. Helligaandshusene kunde være under Tilsyn af en Bisp eller et Domkapitel, nogle stod under Byernes Magistrat. Deres Midler fik de dels ved Gaver dels ved Almisser. Helligaandshuse fandtes i de fleste større Købstæder. En anden Art Hospitaler var St. Jørgensgaardene; de laa udenfor Byerne og var beregnet til de spedalske, som i Middelalderen maa have været talrige her i Landet.

I FEST OG GLÆDE

Borgernes Tilværelse var ingenlunde graa og kedelig, de forstod aabenbart at skabe sig Glæder i rigt Maal. De havde

Badstuerne, og de kunde gaa i Raadstuekælderen og drikke Byens egen Vin til Byens Gavn og Bedste. Det daglige Arbejdes Ensformighed blev brudt af Rejser til fremmede Stæders Markeder, og Byens eget Marked gav store Muligheder for Forlystelser.

Saa var der Aarets og Livets Højtider. Borgerne har søgt at overgaa hverandre, naar Bryllupper eller Barselgilder skulde fejres, ellers havde det ikke været nødvendigt at udstede de mange Forbud mod overflødig Luksus ved slige Lejligheder. Man søgte at begrænse Gæsternes Antal, der maatte kun serveres fem Retter Mad, og Gilderne maatte kun strække sig over to Dage. »Dog, hvor Bryllup eller Barsel er, maa Piger og ungt Folk komme der for Huset og danse og kvæde og gøre dem glade«, hedder det et Sted.

Endelig kunde Borgerne hente sig mange fornøjelige Timer i Gilderne og i Lavene. Efter Haandværkernes Udskillelse i Lavene blev Købmændene tilbage i Gilderne, hvis Karakter ændredes væsentligt. Den gensidige Understøttelse traadte i Baggrunden, selvom den ikke helt forsvandt, og det selskabelige kom i Forgrunden. Mange Gilder havde dog ogsaa nogen Indflydelse paa Bystyret, idet Gildets Oldermænd ofte var identiske med Byens Borgmestre. Desuden kunde der i Gilderne plejes Forhandlinger om Byernes Næringsliv. I Købmandsgildet i Aalborg »Guds Legems Lav«, der blev stiftet 1431, hedder det i Skraaen, at Gildet er stiftet for godt Samsæde, Endrægtighed og Kærlighed i denne Verden, som siges og sandt er, at intet er bedre end at øves og omgaas i gode Mænds Samfund.

For Optagelse i Gilderne blev stillet stramme Betingelser. At ingen Haandværker maatte optages i dem laa i Sagens Natur. I Guds Legems Lav maatte efter Skraaen kun optages dem, som er ærlige og bjærger sig med retfærdigt Købmandsskab og vil gøre Brødrene Ret og Skel

i alle Maader. Vedtægterne for Trefoldighedsgildet i Odense giver nøje Regler for de Kvalifikationer, der fordredes af nye Medlemmer. Ingen kan blive optaget, før han er 15 Aar gammel og har tjent to eller tre Aar, »og skal ej heller saadanne Nykøbmænd købslaa for sig selv, førend de er kommet dem i forskrevne Gilde og har udgivet fire Mark Penge til Gildet«. Heller ikke skal nogen optages, med mindre de har 30 Mark fri Penge uden Gæld eller Vederlag at købslaa med, og alt skal være hans eget Gods. Fattige Stympere skulde ikke sætte deres Ben i det Gilde. Hvis en Mand kom tilrejsende fra Landet eller fra en anden Købstad, skulde han møde med en Kapital paa 60 Mark, før han blev Medlem og fik Lov at handle.

Gildernes Fester varierede noget. De fleste havde tre Adelsdrikke. Guds Legems Lav havde fem. En af den, Fastelavns Lavsdrik, varede en hel Uge.

Til Valborgsdag hentede man Maj (Bøgeløv) hjem fra Skoven og kaarede en Majgreve, og senere hen paa Sommeren skød man til Papegøjen. Den, der skød Papegøjen ned, fik en flot Præmie og maatte til Gengæld traktere med meget Øl.

De gamle Krav om gensidig Hjælp i Sorg og Fare var imidlertid ikke helt glemt. Der blev sunget Messer for afdøde Brøders Sjæle, og naar en Broder eller Søster var død, skulde de andre følge den afdøde til Graven. I Skraaen for St. Anna Gilde i Svendborg staar, at alle Brødre i dette Lav skulde være hverandre behjælpelige indenlands og udenlands, og gøre mod hverandre, som de vil at andre skal gøre mod dem i Kærlighed.

Haandværkerne forstod at feste saa godt som Købmændene. De festede lige saa hyppigt og under noget nær de samme Former, blot har Øllet været lidt tyndere, og Bøderne var i hvert Fald mindre.

KØBSTAD OG KIRKE

Kirken havde fra den første Begyndelse haft overmaade stor Betydning for de danske Købstæders Opkomst og Udvikling, og denne Indflydelse snarere øgedes end aftog i Tidens Løb.

Adskillige Købstæder var direkte groet frem i Ly af et Klosters Mure, det gjaldt Nysted, Sæby, Maribo og Mariager. Andre var i Kirkens Eje. Roskildebispen havde København indtil 1417, Skovkloster Næstved til Reformationen. Erkebispen ejede Aahus og de bornholmske Byer, Børglumbispen Thisted og Sæby, Lund og Roskilde var delt mellem Konge og Bisp.

Størst var Kirkens Indflydelse i Stiftbyerne. Allerede Kirkernes og Klostrenes Antal giver en kraftig Forestilling derom. I Lund, Erkebispesædet, fandtes, da Kirken i Middelalderens Slutning stod paa sin Magts Højde, foruden Domkirken en Snes Sognekirker med tilhørende Kirkegaarde og fire store Klostre. Roskilde havde foruden Domkirken 11 Sognekirker, 5 Munke og Nonneklostre og desuden adskillige Kapeller, Hospitaler og gejstlige Stiftelser. Viborg kunde møde med Domkirken, 12 Sognekirker og 4 Klostre, i Odense, Aarhus og Ribe var Kirkernes Antal lidt mindre, men ogsaa der stort.

Heller ikke de øvrige Byer manglede Kirker. Randers havde tre Kirker og tre Klostre, Holbæk tre og et Kloster. Helsingør to og tre Klostre, Næstved to Kirker, to Klostre og et Helligaandshus.

I Stiftbyerne har Kirker og Klostre fuldstændig behersket Byernes Udseende. Klokkingen, Processioner og Gejstlighedens Færden har præget hver Time paa Dagen. Kirkens Betydning for Stædernes Økonomi kan ikke fastslås i Enkeltheder, men den har været meget stor. Gejst-

ligheden udgjorde en stor Procentdel af Købstædernes Befolkning, og den bestod ikke af Fattigfolk. Til Kirker og Klostre strømmede Rigdomme som en stadig Flod i Form af Tiender, Godsafgifter og Sjølegaver, en Del af disse Rigdomme maa være kommet Borgerne til Gode.

Alene Kirkernes Bygning har krævet en stor Stab Haandværkere. Opførelsen af de mægtige Domkirker har taget Aartier, og de blev egentlig aldrig fuldførte, der blev bestandig foretaget Tilbygninger og Ændringer. Gang paa Gang blev de hærget af Ildsvaade, og saa kunde man begynde at bygge igen. Til hver Domkirke var der ogsaa knyttet et fast Byggefond, der skulde bestride Udgifterne ved Fornyerelser og Vedligeholdelser.

Forholdet mellem Gejstlighed og Borgere var almindeligvis godt. Vi hører sjældent om Rivninger dem imellem, hvad ellers ikke havde kunnet undre, naar to saa væsensforskellige Samfund boede indenfor samme Mure. I de Byer, der var i Kirkens Eje, fik Borgerne dog nu og da en streng Herres Haand at føle. København havde under Roskildebispens langt mindre kommunal Selvstændighed end de fleste andre Byer. Dens første Stadsret, udstedt 1254 af Bisp Jakob Erlandsen, er kun en Fastslaaen af Borgernes Pligter overfor Bispens »for at fjerne Aarsagerne til Stridigheder mellem Borgere og Bisp«. Dens næste Stadsret af 1294 betød en yderligere Afhængighed af Bispens. Ingen kunde blive Borger i Staden uden at aflægge Troskabsed til Bispens. Stillede en Borger sig i en anden Herres Tjeneste, mistede han sin Borgerret. Hindrede nogen Bispens eller hans Folk i at gaa til eller fra Slottet, skulde de straffes med evigt Fængsel. Raadmændene skulde indsættes af Bispens og sværge ham Troskabsed, Slotsfogden skulde være til Stede ved alle Møder om Byens Sager, og det blev forbudt at danne Gilder og Lav.

Imod disse haarde Betingelser gjorde Borgerne Oprør, et af de faa danske Borgeroprør, vi kender fra Middelalderen. Oprøret blev let slaet ned, og Borgerne maatte gaa ind paa et ydmygende Forlig.

Fig. 6. Viborg Domkirke.

Ogsaa Næstved blev kørt i stramme Tøjler. 1290 blev det forbudt Borgerne at sælge eller falbyde deres Huse til nogen uden Abbedens Samtykke. Da Abbeden 1442 tillod nogle Bagerboders Opførelse, stillede han som Betingelse, at der skulde ydes Grundskat og Hvedebrød af dem til Klosteret. Byens Slagtere maatte hveranden Søndag give Klosteret en Steg og desuden en aarlig Afgift. Skomagerne skulde givet et Par Støvler og to lødige Mark aarlig. Klosteret havde Ret til at hæve Told, kræve Grundskat,

Næringsskat og Sagefald af Byen, og Ret til at ind- og afsætte Raadmænd.

HANDELSPOLITIK

Den sidste Halvdel af 1400 Tallet bragte Købstæderne Fremgang. I den foregaaende Tid havde de formuleret deres erhvervspolitiske Krav: Købstædernes Monopol paa Købstadnæringerne, Skibsfart, Handel og Haandværk, nu ser vi en Række energiske Bestræbelser for at faa disse Krav opfyldt, og vi ser Byerne gaa ind i et vist Samarbejde for deres fælles Interesser. Deres Kamp finder Støtte hos Kongen og Kancelliet, der en Tid i Kansleren Jens Pedersen har en Leder af borgerlig Herkomst.

Det første Led i Købstædernes Bestræbelser var Hævdelsen af Mellemanderstillingen mellem Hanseaterne og det danske Landbrug. Dette kunde være vanskeligt nok. Store Dele af den danske Landbrugsproduktion blev unddraget Købmændene, fordi Adelen og Gejstligheden havde Ret til at udføre Avlen fra deres Ladegaarde selv og ligeledes til at indføre alle Varer til eget Behov. Et andet Problem bød de saakaldte ulovlige Havne, Smaahavne, der fra gammel Tid fandtes langs Kysten. Her lagde fremmede Skippere nu og da ind og drev Handel med de omboende Bønder. Paa de sydlige Øer var det almindeligt, at Bønderne selv sejlede til Nordtyskland med deres Korn og Kød, ogsaa det betød et Skaar i Købmændenes Indtjeningsmuligheder. Det samme gjorde Aarsmarkederne med deres frie Handel. Saa var der Bondehandelen paa Landet, den ulovlige Handel mellem Gæster og Bønder, og endelig havde Købmændene inden for deres egne Rækker Folk, de ikke kunde lide paa, Borgere, der tilsyneladende handlede for egen Regning, men i Virkeligheden drev Kommissionshandel for Gæsterne.

Haandværkerne havde lige saa vanskeligt ved at hævde deres Monopol som Købmændene. Ingen Bonde gik mange Mil til Købstaden for at faa syet et Par Sko, naar der i hans egen Landsby sad en Skomager, der kunde sy Sko, som var gode nok for Bondens Behov.

Det uheldige for Købstæderne var, at disse Foreteelser var ganske naturlige og rimelige. Handelen paa Aarsmarkederne, ved ulovlige Havne og paa Landet iøvrigt, var i mange Tilfælde den korteste og billigste Vej for Varerne mellem Producenter og Forbrugere. De danske Bønder og Herremænd havde intet imod at handle i Købstæderne, hvis det kunde betale sig for dem, men at de skulde sælge deres Produkter billigere og betale deres Forbrugsvarer dyrere der end andetsteds, var et urimeligt Krav, som de paa ingen Maade vilde gaa ind paa trods alle Kongebud.

Købstæderne forstod godt, at de ikke kunde tage Kampen op mod Hanseaterne som Helhed. Heller ikke Herremændenes Ret til fri Eksport og Import, kunde de røkke i en Tid, hvor Adel og Gejstlighed gennem Haandfæstning og Rigsraad fik større og større Indflydelse paa Rigets Styre. De maatte over, hvor Gærdet var lavest. Bondehandelen, de ulovlige Havne, Markedshandelen og Gæsternes ulovlige Handel kunde de muligvis komme til Livs.

I denne Kamp ser vi ofte Købstæderne optræde i Fællesskab. Repræsentanter fra flere Købstæder gaar til Konge og Rigsraad, klager deres Nød og stiller deres Krav. Denne Fremgangsmaade vinder almindelig Anerkendelse, idet de sjællandske Købstæder 1472 faar Lov til hvert Aar at samles i Ringsted ved St. Hansdagstid for at drøfte fælles Interesser og derefter stille Forslag til Regeringen. 1502 faar de skaanske Stæder samme Ret. De maa samles i Lund til St. Peders og St. Povls Dag »at overveje og

beslutte imellem dem selv, hvorledes de skulle dem have med deres Privilegier, Købmandsskab og Bjæring.

Borgernes Anstrengelser satte Frugt i en lang Række Handelsforordninger, der begynder med en Stadfæstelse af Forordningen af 1422; denne udvides og skærpes derefter paa en Række Punkter. Tydeligst siges Tingene i Handelsforordningen af 1475, i hvilken det hedder, at Bønder maa købe og handle med Købstadmænd og ikke med Gæster og ikke til Forprang. Gæster maa købslaa med Købmænd og ikke med Bønder. Ingen, det være sig Herremand, Gejstlig eller nogen anden maa gøre Landkøb eller Forprang uden til deres Bords eller Gaards Behov uden paa frit Aarsmarked efter gammel Sædvane. Ingen udenlandsk Købmand maa bo i Danmark om Vinteren, og medens de er her, skal de gaa i Kost (bo hos) danske Borgere. De tyske Købmandsgilder skal opløses.

Samtidig forbød Regeringen al Sejlads med danske Skibe paa Tyskland, dels for at komme Herremænds, Klostres og Bønders Søhandel til Livs, dels af Hensyn til Tolden. Dette urimelige Forbud ramte ogsaa Købstædernes Handel, det kunde slet ikke overholdes og blev da ogsaa opgivet snarest muligt. Derimod blev en anden betydningsfuld Bestemmelse opretholdt. Ingen danske Stude maatte føres længere end til Toldstederne Ribe, Kolding og Assens.

Kampen mod de ulovlige Havne blev taget op med Kraft. Svendborg, Randers og Kolding opnaar Forbud mod alle Havne i deres Nærhed, og Roskilde fik 1455 udvirket, at ingen, der sejlede i Isefjord maatte handle nogen Steds, før de kom til Købstæderne Roskilde og Holbæk. Bønderne, som fra gammel Tid havde handlet ved en Række Smaahavne, navnlig med norske Skippere, tog ikke Forbudet højtideligt, og Roskilde søgte da at faa det gennemført med Magt. Bønderne i Hornsherred protesterede »Her er

og Købstad i Herredet og Kongens fri Birk som er Ourø« hævdede de. Med Købstaden mente de formodentlig Skibby, der engang i Tiden havde været for en Købstad at regne, men nu igen var sunket ned til at blive Landsby. Ogsaa Aalborg fik udvirket et Forbud mod ulovlige Havne »dog med Undtagelse for dem som Salt, Kul, Ved og Tømmer fører«.

I Privilegierne, der udstedtes for de enkelte Købstæder, blev Lovgivningens Bestemmelser yderligere understreget. Samme Motiver gaar gennem dem alle, Kampen mod Landkøb, Forprang og Gæsters Handel.

Haandværkernes Monopol lod sig lige saa lidt opretholde som Købmændenes. Her blev Resultatet ogsaa et Kompromis, der blev gennemført i Form af de saakaldte Læbælter. Indenfor en vis Afstand fra Byen maatte intet Haandværk udøves. Læbæltet varierede efter Byens Størrelse. Aalborg og Odense fik 4 Mil hver, Randers og Ringkøbing 2, Kerteminde kun en Mil.

De frie Aarsmarkeder havde altid været en Torn i Øjet paa Købstæderne, særlig naar de blev holdt paa Landet. Nu begyndte Arbejdet for at faa nedlagt eller flyttet dem. Aalborg, der altid havde et klart Blik for egen Fordel, fik 1490 udvirket, at Pinsemarkedet i Nibe skulde flyttes til Aalborg, og Byen høstede vel nogen Gavn deraf, men Nibenserne lavede ufortrødent et nyt Marked en Uge før Markedet i Aalborg. Selv Byernes egne Markeder kunde opfattes som skadelige. 1484 faar Helsingborg Ret til at afskaffe Markedet, som har været holdt der St. Jeps Dag, »da det er Byen til Skade i mange Maader«.

Hvor meget hele denne Lovgivning gavnede Købstæderne kan ikke fastslaaes. Forordningernes hyppige Gentagelser viser i hvor ringe Grad, de er blevet overholdt.

Mere gavnede det Købstæderne, at det danske Landbrug

i denne Tid udvidede Produktionen af Eksportstude i væsentlig Grad. Herremænd og Bisper drev for en Del selv Studehandelen, men den gav dog Købmændene en Chance, og de benyttede den. Mange af dem tjente sig smaa Formuer, og de fik en nyttig Belæring om, at den danske Handels Fremtid laa i en aktiv og dygtig Indsats; det nyttede mere end nok saa mange Forbud og Forordninger.

VANBYRDINGE

Borgernes øgede Velstand gav dem voksende Indflydelse, Kongen henvendte sig ofte til dem for at laane Penge, men Indflydelsen rakte ikke udover Købstads- og Handelspolitikken. Med Landets Styre iøvrigt havde de intet at skaffe. De var repræsenterede paa Stændermøderne 1468 og 1494 ved en Borgmester, en Raadmand og to Borgere fra hver By, men nogen Indsats fra deres Side paa Stændermødernes Beslutninger kan ikke spores.

Derimod søgte de privilegerede Stænder, Adel og Gejstlighed, at trække Grænsen mellem sig og de øvrige Stænder endnu skarpere, end den havde været hidtil. I Kong Hans' Haandfæstning af 1483 fik de indført, at ingen borgerlig for Fremtiden maatte købe Adelsgoods, og i samme Haandfæstning bruges for første Gang Betegnelsen ufri om Borgere og Bønder. Ufri betød simpelthen, at disse Stænder ikke havde Skattefrihed, men det blev hurtigt brugt og opfattet i en nedsættende Betydning. Ligeledes begyndte Adelen at bruge Ordet Vanbyrding om alle, der ikke var ægtefødte Adelsmænd. Disse grelle Udslag af Standshovmod bidrog til at skærpe Forholdet mellem Stænderne.

KAMPEN MELLEM STÆNDERNE

CHRISTIAN II

1513 kom Christian II paa Tronen. Hans Regeringstid blev et Forsøg paa at sætte Slutstenen paa den Politik, som var ført siden Erik af Pommerns Tid, og som gik ud paa at hæve Borgerstanden, dels over for Hanseaterne, dels over for Adel og Gejstlighed. Forsøget mislykkedes, Borgerpolitikken led et Nederlag, der førte til Christian II's Flugt 1523, og som endelig besegledes 1536.

Spiren til Konflikten laa i den foregaaende Udvikling. Med Borgernes Velstand var deres Selvfølelse steget. I Længden maatte det være dem utaaleligt at finde sig i Adelen's Forrettigheder, Forholdet maatte ændres, i hvert Fald søges ændret.

Den bevægede Tid gav Konflikten Næring. De store Opdagelsesrejser havde forbavsende hurtigt sat Spor i Europas Økonomi. Handelen søgte nye Veje og fandt nye Centre. Sociale og politiske Brydninger fulgte med de ændrede økonomiske Forhold. Det var en Tid, der kaldte paa Foretagsomhed og Initiativ, en Tid, der fristede til store Eksperimenter.

Det vil maaske være forkert at tale om en Højkonjunktur i Danmark, men baade Omsætning og Priser var stigende. Navnlig var Studehandelen en god Forretning. Spørgsmaalet var, hvem der skulde have Fortjenesten. Borgerne eller Adelen og Gejstligheden. At det ikke skulde

være Bønderne, var de godt enige om. Svagheden ved Borgernes Politik laa i, at de kæmpede med dobbelt Front. Med deres Handelsmonopoler vilde de ramme baade Adelen og Bønderne, baade det store og det lille Landbrug.

Christian II var fra første Færd indstillet paa at føre en borgervenlig Politik, saavel for at hjælpe Borgerstanden som for at hævde Kongemagtens Stilling over for det stadig mægtigere Rigsraad. De privilegerede Stænder vidste, hvad de kunde vente sig af ham, og de søgte at binde ham ved en haard Haandfæstning. I denne fik de garanteret deres Handelsfrihed, Kongen maatte ikke hindre Prælater og Ridderskab i at handle frit med udenlandske Købmænd, hedder det.

Borgerne søgte at smede, medens Jernet var varmt. Et Væld af Klager strømmede ind til Regeringen. Landkøbet florerede, hed det; Fogeder, Lensmænd og Ridderskab tvang Bønderne til at sælge dem deres Varer. Til Gengæld solgte de Bønderne Klæde, Lærred, Humle, Jern og Salt. Bønderne forsaa sig ogsaa, de handlede med Stude især med svenske, saa Studene var steget højt i Pris, naar de kom til Købstæderne. Andre Bønder rejste rundt paa Landet og købte Smør, Skind og Huder og tog siden til Købstæderne, solgte det der og tjente Penge paa det. Hvilken Utilbørlighed! Rundt paa Landet strejfede ogsaa Kræmmere, Skræddere og Skomagere, som handlede og arbejdede for Bønderne. Ulovlige Havne florerede stadig, og Bønder sejlede udenlands med deres Varer. Alt dette var Købstæderne til største Skade og Afbræk. Lige saa galt var det med de mange Markeder paa Landet, alle Markeder burde holdes i Købstæderne, og deres Tal burde indskrænkes stærkt.

Regeringen fandt Borgernes Klager berettigede, og i Handelsforordningen af 1516 blev der truffet Foranstalt-

ninger til at raade Bod paa Utilbørlighederne. Det nye i denne Forordning er, at visse Bestemmelser direkte er rettet mod Prælater og Ridderskabets Handel, ellers er det alle de gamle Forbud, som indskærpes.

Denne Forordning er selvfølgelig lige saa lidt som de tidligere blevet overholdt, Lensmænd og Fogeder, som skulde overvaage dens Overholdelse, har uden Tvivl set gennem Fingre med alskens Overtrædelser.

BORGERREGERING

En stor Vinding for Borgerpolitikken var det, at Malmø-købmanden Hans Mikkelsen i en Aarrække kom til at øve stor Indflydelse paa dansk Indenrigspolitik, saa stor, at man med nogen Ret kan tale om en Borgerregering i Danmark, men Regeringens Magt var stærkt begrænset af Rigsraadet og af den Magtposition, Adel og Gejstlighed besad.

Hans Mikkelsen var besjælet af et stærkt Had til Adelen, og han delte sine Standsfællers Syn paa Købstadpolitikken, men ellers synes han at have været en maadeholden og besindig Mand, Ansvar for de voldsomme Udslag i Regeringens Politik kan sikkert ikke lægges paa ham.

Regeringen forsøgte at gennemføre en borgerlig Linie i Politikken, dels gennem Handelslovgivningen, dels ved at fratage Adelen dens Forrettigheder til Lenene. Borgerlige Lensmænd blev anbragt paa Rigets Hovedlen, 1516 fik Niels Clementsen Aalborghus, 1520 blev han forflyttet til Hald, og Hans Bartholomæussen, der tillige var Borgmester og Tolder i Aalborg, fik dette store Len under sig.

Regeringen havde ikke alene indenrigspolitiske Maal for Øje. Udenrigspolitikken bød store Opgaver. Den vigtigste var Erobringen af Sverige, desuden vilde den søge at opnaa politisk Kontrol med Lübeck og en klar Anerkendelse

af Overhøjheden over Hertugen af Slesvig-Holsten. Sveriges Erobring blev fuldført 1520. Erobringen havde været kostbar. Store Ekstraskatter maatte kræves af Borgere og Bønder. En tung Accise paa Øl og Vin blev paalagt Købstæderne, og desuden blev de tynget ved Indkvartering af fremmede Landsknægte; Skibe og Baadsmænd maatte de ogsaa stille. Handelen led under Krigen med Lübeck. En voldsom Inflation ramte det danske Samfund.

BYLOVEN

I første Omgang styrkede de udenrigspolitiske Sejre Regeringens Position. Nu kunde den gaa i Gang med den Lovgivning, der endegyldigt skulde ændre Købstædernes Stilling. 10. Februar 1521 kom en foreløbig Lov om Købstadforhold, sidst paa Aaret den store Bylov. Disse Love er sandsynligvis Hans Mikkelsens eget Værk, selvom Mor Sigbrits Kendskab til hollandske Forhold har præget dem noget.

Lovene samler alle tidligere Bestræbelser for at koncentrere al Handel i Købstæderne, og de bringer nye, rettet mod Adel og Gejstlighed. Der gøres ingen Undtagelser. Loven skal holdes ubrødeligt af alle, hvad Ære og Værdighed de end har som Bisper, Prælater, Præster, Kanniker, Abbeder, Munke, Riddere, Væbnere, Fogder, Lensmænd, Bønder og menige Almue.

Ingen af disse maa drive Købmandsskab paa Landet. De maa ikke selv udskibe Varer, levende Stude eller Heste. Alt skal føres til Købstæderne og udskibes der, Kornet endog til Købstæderne ved Øresund, der skulde være Stapelpladser for Kornhandelen. Alt Haandværk paa Landet blev forbudt. Ingen Aarsmarkeder maatte holdes derude, medmindre der var 10 Mile til nærmeste Købstad. Markedernes Antal blev stærkt indskrænket, og de blev alle for-

lagt til Købstæderne. Fremmede Købmænds Handel blev lige saa strengt forbudt. Haandværkere maatte heller ikke drive Købmandsskab, men skulde nære sig af deres Haandværk, det blev endog forbudt dem at rejse til Fiskelejerne og fiske der i Høsttiden, som de havde plejet at gøre hidindtil.

Hermed var den danske Købmand naaet saa vidt, som Loven overhovedet kunde hjælpe ham. Ikke en Sprække fandtes der, hvorigennem nogen Fortjeneste ved Handel kunde unddrages ham. Hans Monopol var blevet fuldkomment. Nu havde Hans Mikkelsen gjort sit, han havde givet en Lov, der, om den var blevet overholdt, i en Haandevending vilde have gjort Landbruget økonomisk afhængigt af Købstæderne; at den politiske Afhængighed vilde følge efter, var givet.

I hvor ringe Grad Regeringen havde gjort sig Lovens Følger klart, viser en Paragraf i selve Byloven. Den siger: »Har vi forfaret, at siden vi har gjort Skikkelighed udi Landet om Købmandshandel (ved Forordningen af 10. Februar 1521), da have de bedste og fornemste Borgere kast dem til Hobe (slaaet dem sammen) udi hver Købstad og opkøber alle Varer, den fattige, menige Mand til Forprang, *Hvilket ikke vor Mening haver været*«. Og der forordnes, at saavel fattige som rige skal have Lov at købe frit til eget Behov.

Købmændene har saaledes resolut og brutalt vidst at benytte sig af de tilstaaede Rettigheder, i første Omgang er det gaaet ud over Købstædernes egne Haandværkere og fattige, der har set sig stillet overfor et ubarmhjertigt Handelsmonopol, som Loven ikke levede nogen Mulighed for at omgaa.

Paa et andet væsentligt Omraade var Loven ikke slet saa venlig mod Købstæderne. Raadsstyret, der var udvik-

let gennem Aarhundreder, blev ophævet med et Slag. Byfogden blev afskaffet og erstattet med en ny Embedsmand en *Skultus*, der skulde udnævnes af Kongen og være Borgmester og Raad overordnet. Han skulde have øverste Politimyndighed, højeste Domsmyndighed og desuden stor Indflydelse paa Valg af Borgmestre og Raadmænd, som nu skulde skifte hvert Aar. Genvalg var ikke tilladt. Dermed var det meste af Købstædernes Selvstyre forsvundet.

Iøvrigt giver Loven en Række gode og fornuftige Regler for Livet i Købstæderne. Husene skal være grundmurede og opføres efter Forhandling med Skultus og Borgmestre. Gaderne skal holdes rene, hver Lørdag Aften skal Borgerne feje foran deres Huse og Gaarde. Passende Herberger skal oprettes og foran dem skal sættes et Tegn, en Løve, Hjort, Morian, Grif eller Maane, saa Folk kan finde dem. Vognmandslav skal oprettes, saa Folk let kan komme til og fra Byerne. Fattigvæsenet skal ordnes, fattige, syge og vanføre forsørges med Almisser, arbejdsuvillige, raske Karle sættes til Arbejde eller jages ud af Byerne. Betlere og Svindlere skal fjernes.

BORGERREGERINGENS FALD

Om Stemningen i Datidens Byer overfor Konge og Regering taler en meget sigende Paragraf: »Haver vi formærket, at mange føre nye Tidender der om Landet med Sagen og Herrenskidt paa deres Herre og Konge. Ville vi, at naar som nogen det gør, da skal han straks forvares af vor Skultus, til man kan forfare, om saadanne Tidender ej udi Sandhed ere, og da straffe ham paa hans Hals«. Ryttesmederiet har aabenbart haft travlt.

I Juni 1522 rejste Aalborgs Borgere sig mod Kongens Lensmand, Hans Tolder og dræbte ham, da han stod paa Raadhuset og læste Kongens Brev. Kort efter blev Niels

Clementsens truet af Viborgs Borgere. »De sagde, de vilde lønne mig af, som de lønte Hans Tolder«, klagede han senere. De utilfredse Adelsmænd fiskede i rørte Vande, deres Propaganda overfor Borgerne mod Kongen lød saaledes: Kong Christian har paalagt Skat udover Skat, ikke blot Dobbeltkat og Pengeskat, men mangfoldige og utaalelige Skatter. Sølvskat, Madskat, Bytold, Cise, Forbud, og saa desuden Orlog og Krig. Udbud til Hest, til Skibs og til Fods og Ryttere og Skalke at indtage hos Eder. Eders Næring, Bjæring og Købmandsskab udenlands og indenlands er rent fordærvet, saa hvor I kommer hen, maa I lide for hans Skyld og forsmaas blandt udenlandske Købmænd. Han har afskaffet eders Guld og Sølv og derimod indført denne fordærvelige Mønt Klipping, der dog aldeles intet duer til at handlede med udenlands eller indenlands. Dertil har han begyndt en ny Ordinans udi alle Købstæder med Skultus, Profos og Galge for hver Mands Dør.

Dette er tydeligt nok Agitation, men Billedet er maaske endda ikke saa langt fra den Virkelighed, Borgerregeringen bød Købstæderne.

Regeringen havde da heller ingen Chancer for at klare de Vanskeligheder, der rejste sig for den: Krig med Lübeck, Krig med Hertug Frederik, Oprør i Sverige, Oprør i Jylland og Gæring rundt om blandt Borgere og Bønder. Kongen, Hans Mikkelsen og Mor Sigbrit forlod København i April 1523. Kun København og Malmø, de to Byer, Kongen og Hans Mikkelsen var knyttet stærkest til, tog en alvorlig Kamp op for hans Sag.

Kong Christians Love blev brændt paa Viborg Lands-ting »som skadelige og fordærvelige mod god Politi og Regimente«.

UROLIGE AAR

Den danske Adel havde sejret, men ikke ved egen Kraft. Sejren skyldes først og fremmest Frederik I's glimrende Hærfører Johan Rantzau og hans Landsknægte, og Kong Frederik nærede intet Ønske om en haardhændet Udnyttelse af Sejren. Det ønskede Adelen sagtens, men Forholdene manede til Forsigtighed. Kong Christian, der sad i Nederlandene, betød stadig en Fare, Søren Nordby havde endnu Visby i sin Haand, Borgere og Bønder vedblev at være urolige, da Forholdene ikke bedredes synderligt efter Kong Christians Fordrivelse. Da Malmø og København kapitulerede, fik de derfor de gunstigst mulige Vilkaar, fuld Tilgivelse for Modstanden og alle Privilegier bevarede.

Men Christians Love *var* kendt døde og magtesløse, Herremændene havde Lov at handle som forhen, og Hanseaterne fik som Tak for Hjælpen et stort Privilegium. De fik Lov at beholde deres Kompagnier i København og Malmø, de maatte drive Handel hele Aaret med Bisper, Prælater og Herremænd, de maatte endog handle en detail med Borgere og Bønder, og de fik udvidet deres Privilegier for Fiskeriet i Skaane til at gælde alle danske Fiskelejer. Det lød af meget, men Hanseaterne var ikke saa haarde Konkurrenter som forhen, det blev Herremændenes Handel, der skadede Købstæderne mest. Malmøboerne klagede over, at Herremændene selv blev Købmænd, at de tvang Bønderne til at sælge dem deres Varer, saa de fromme Borgere mistede deres Næring. Adelen købte nu alle Bøndernes Stude og det saaledes, at naar et Par Stude før havde kostet 10 Mark, gav Herremændene nu 30 Mark og mere, saa den fattige Borger slet ikke kunde købe dem. Alt ialt, menneskelig Forstand kan ikke tilstrækkelig forklare og beskrive, hvorledes de har optænkt alt for at fordærve og ødelægge de stakkels Borgere.

Hvis de gode Malmøborgere har Ret i deres Paastande, forstaar man, at Fogderne ikke har haft stort Besvær med at tvinge Bønderne til at sælge paa de Betingelser. Var de danske Borgere virkelig saa ringe Købmænd, at de var nødt til at byde Bønderne saadanne Spotpriser for deres Varer, eller var det deres ublu Avancekrav, der nødvendigjorde disse Underbud, i saa Fald kunde selv de strengeste Love ikke hjælpe dem. Men Malmøborgernes Klager er sandsynligvis overdrevne baade i den ene og den anden Henseende. Faktum var imidlertid, at Købmændene nu havde faaet yderst haarde Konkurrenter at kæmpe med, og det synes ikke at have skadet dem i det lange Løb.

I sine Grundsynspunkter var den nye Regerings Købstadpolitik den samme som tidligere, i Privilegier og i Forordningen af 1526 ser vi igen alle de gamle Forbud mod Landkøb, Forprang, ulovlige Havne etc.

REFORMATIONEN

I de Dage fik man noget nyt at tænke paa i Danmarks Købstæder. Rundt om i Haderslev, i Viborg, i Malmø, senere i Aalborg og overalt begyndte Mænd, der var grebet af den lutherske Bevægelse at prædike Evangeliet paa en ny Maade. De prædikede paa Modersmaalet og sang Salmer sammen med Menigheden. 1528 hedder det: »Udi mange af Købstæderne i Jylland prædikes Guds Ord paa danske, desligeste holdes Messe paa danske, Bisperne kunne ej betage det«. Forbavsende hurtigt blev Købstæderne vundet for Reformationen, der blev oprettet lutherske Menigheder og indsat lutherske Præster. Med den stærke Position, den katolske Kirke havde haft i Byerne maatte Reformationen faa store Følger i kommunal Henseende, Kirken havde hidtil taget sig af Fattig- og Sygepleje, det maatte nu overtages af Kommunerne. For at skaffe Mid-

ler til det, vendte man sig mod Tiggermunkenes Klostre, som havde store, rummelige Bygninger. Munkene har utvivlsomt været upopulære, i hvert Fald blev der gaaet haardt frem mod dem. Man beskyldte dem for Dovenskab, Uvidenhed og Begærlighed, og med dette som Undskyldning jog man dem ud af Klostrene. I Flensborg, Husum, Randers, Næstved, Kalundborg, Slesvig, Kolding og Malmø var Munkene fordrevne før 1530.

Allerede 1528 faar Malmø Lov til at indrette Graabrødre-klostret til Hospital og Helligaandshuset til Raadhus, og Aaret efter faar Byen Tilladelse til at overtage alle Huse, Gaarde og Jorder i Byen, der før har ligget til Altene og Vicarier, for Pengene maa de holde en Præst og oprette en Præsteskole. Paa samme Maade gik det efterhaanden i de fleste Købstæder med Kirkens Ejendomme.

Købstædernes Arv efter den smuldrende katolske Kirke blev en stor Vinding for dem, men i Stiftstæderne, hvor Kirken havde haft saa umaadelig Betydning, maatte dens Fald i det lange Løb bringe Tab.

DET STORE OPGØR

I vide Borgerkredse, navnlig i København og Malmø, havde man ikke sluppet Tanken om Borgerherredømmet. Længe nærrede man Haab om, at Christian II skulde komme tilbage og vinde sit Rige igen. Selv da hans Forsøg derpaa 1531 var mislykket, og han sad som Fange paa Sønderborg, opgav man ikke Haabet. Borgerne havde i Malmø-borgmesteren Jørgen Koch faaet en klog og energisk Fører, der forstod at oppebie det rette Øjeblik.

Dette kom, da Rigsraadet ikke kunde enes om Kongevalget efter Frederik I's Død. Jørgen Koch sluttede da Forbund med Lübeckerne, der skulde hjælpe med til at faa befriet Kong Christian. Lübeck støttede Borgerne, ikke

af Kærlighed til Kong Christian, der havde været dens bitre Modstander, men for at hævde Handelsherredømmet over Danmark.

Lübeckerne aabnede Fjendtlighederne Maj 1534 ved at angribe Holsten. Samtidig gjorde Malmøboerne Oprør, de erobrede Slottet og jævnedet det med Jorden. I Juni landede Grev Christoffer af Oldenburg ved Dragør. København og Købstæderne sluttede sig snart til ham og hyldede ham i Roskilde. Adelen gjorde ikke synderlig Modstand, i Løbet af kort Tid blev han Herre over hele Østdanmark.

Saa enedes Rigsraadet imidlertid om at vælge Hertug Christian af Slesvig-Holsten til Konge, dermed var Borgernes Haab om en let Sejr borte.

Mange Interesser krydsedes og mange Hensyn gjorde sig gældende i den Borgerkrig, der brød ud. Det er umuligt at skelne en ren Borgerlinie i de kommende Kampe, Borgene maatte støtte sig til Greven og Lübeck og følge deres Politik. Deres Stilling kan der dog ikke være Tvivl om, den fremgaar af enkelte Byers energiske Deltagelse i Kampene. Svendborgs Borgere erobrede Bispegaarden Ørkel, i Odense forjog Borgene den adelige Bisp og plyndrede Bispegaarden. Aalborg og de vestjyske Byer sluttede sig til Skipper Clements Oprør.

Oprøret kulminerede dog hurtigt. Johan Rantzau slog det ned i Jylland, Aalborg blev stormet og plyndret. Gustav Vasa rykkede ind i Skaane og erobrede de skaanske Byer. Snart kom Turen til Fyn, og det gik haardt ud over de fynske Købstæder. Odense, Assens og Svendborg blev erobrede og plyndret skaanselsløst. Tilsidst stod kun Malmø og København tilbage, efter haardnakket Forsvar blev de begge erobret. Dermed maatte ethvert Haab om Borgerkonge og Borgerherredømme skrinlægges.

Det gik dog ikke Borgene saa galt som de jyske Bøn-

der, der i 49 Herreder maatte op med den tunge Halsløsning. Paa Rigsdagen i København Efteraaret 1536 var Borgerne repræsenteret, og der maatte de høre drøje Ord for det Oprør, de havde rejst »som en Flok galne, ubesindige Hunde, en Krig der havde bragt Ulykker, som er ynkeligt at høre og sige, Rov, Brand, kristne Menneskers Blods Udgydelse, Guds store Laster og Fortørnelse, men alligevel ville vi for Guds Skyld tilgive begge Dele saadan Mishandling«. Borgerne fik fuld Tilgivelse, alle Krigens Gerninger skulde være gemt og glemt. Selv Borgernes Fører, Jørgen Kock, opnaaede Tilgivelse og vedblev at være Borgmester til sin Død.

NEDERLAGETS FØLGER

Selvom Borgerne slap taaleligt fra Nederlaget kunde de selvfølgelig ikke vente sig nye politiske eller økonomiske Rettigheder. Adelen havde sejret, og den søgte at mele sin egen Kage det bedst mulige. I den standende Strid om Handelsrettighederne bestemte Recessen af 1536 følgende: »Da der altid har været Tvedragt mellem Adel, Borgere og Bønder om Købmandsskab, skulde det nu være saaledes, at enhver Bonde frit og ubehindret maatte sælge sine Varer til Kronen, dens Embedsmænd, Raadet, Adelen og til alle i Riget. Dog skal ingen Adelsmand kunne tvinge sine Bønder til at sælge til sig, det skal ene ske med Bondens gode Vilje«.

Den sidste Bestemmelse viser med al Tydelighed, hvad man havde at frygte af denne Fordordning. Derimod blev det forbudt Adelen at sælge Varer paa Landet i Alen eller i Vægt. Hvad Bønderne havde Behov deraf, skulde de købe i Byerne.

Et afgørende Spørgsmaal var, hvorledes Studehandelen skulde ordnes, for det var der, de store Penge var at tjene.

Herom bestemte Recessen: »Saa mange Stude, som en Mand (Herremand) kan stalde paa sit eget Foder, eller han kan lade fodre hos sine Fæstebønder, som er pligtige til at holde Foderkvæg, maa han uden Indskrænkning udføre«. Hvis Herremanden vilde udnytte denne Ret fuldtud, blev der ikke mange Stude tilbage for Borgerne at handle med og tjene paa. Tilsyneladende var disse Bestemmelser af lige saa ødelæggende Karakter for Købmændene, som Christian II's Love havde været det for Landmændene, men det viste sig, at Virkeligheden blev en anden, end man kunde vente efter Loven. Borgernes Studeeksport synes nemlig at være vokset stærkt i Aarene efter 1535. 1539 eksporterede en Købmand i Odense ikke mindre end 2900 Stude. Købmændene kunde af disse Aar drage den nyttige Lære, at Dygtighed og Initiativ er langt bedre end alskens beskyttende Lovparagraffer.

De følgende Aars rige Lovgivning viser, at det ikke var Regeringens Hensigt at forfølge Købstæderne. Naar Adelen havde faaet sine Krav tilfredsstillede, kunde Købstæderne godt faa Resten. 1537 bliver saaledes det gamle Forbud mod Haandværkere paa Landet gentaget. Grovsmede, Tømmermænd, Murmestre, Skomagere og Skrædere, der syede i Vadmel, dog undtaget.

Samtidig nedsattes nogle Priskommissioner; de skulde bestaa af Lensmændene, Repræsentanter for Købstæderne, Herredsfogden og en Bonde fra hver Landsby, og de skulde hvert Aar i hver sin Landsdel mødes efter Høst og sætte Priser paa alle Varer »efter Tidens Lejlighed, og som det kan være Landets Indbyggere og Almuens lideligt«.

Dette smukke Forsøg paa at faa en Prisansættelse ved Forhandling mellem de interesserede Parter, har dog næppe kunnet gennemføres i Praxis, der høres i hvert Fald aldrig noget om Kommissionernes Virksomhed.

VELSTANDENS AAR

KØBSTÆDERNES RANG

Endnu fra dette Aarhundrede mangler bestemte Opgørelser over Købstædernes Størrelser. Forholdet mellem dem er vi dog saa nogenlunde klar over. Aarhundredet bringer visse Forskydninger i dette Forhold.

København havde forlængst skilt sig ud fra de øvrige Byer, den var anerkendt som Rigets Hovedstad og foran i alting. Ved Aarhundredets Begyndelse havde den op mod 10 000 Indbyggere, ved dets Slutning har Indbyggertallet formodentligt nærmet sig de 20 000.

De gamle Bispesæder blev ramt af et haardt Slag ved Reformationen, Klostrene blev ophævet, talrige Kirker nedrevet, Indtægterne strømmede ikke som forhen til dem fra hele Stiftet, da de protestantiske Bisper kun var for beskedne Embedsmænd at regne mod de katolske. Værst gik det ud over Lund og Roskilde; Viborg mistede meget, men holdt sig dog nogenlunde i Kraft af Landstinget, Snapstinget og Adels stærke Tilknytning til Byen. Odense og Aarhus havde deres glimrende Opland, der gav stor Handel, at falde tilbage paa. Ribe havde ligeledes Handelen, men dens bedste Tid var forbi, den var saa smaat ved at stagnere, og den maatte se andre Købstæder gaa forbi sig.

Tre Byer var i stærk Fremgang, Malmø, Helsingør og Aalborg. Malmø var vokset frem, da Skaanemarkedet begyndte at tage af i Omfang, Øresundsfiskeriet

havde været af umaadelig Betydning for den, desuden var den blevet Eksporthavn for den rige sydskaanske Slette, og den fik efterhaanden en vidtstrakt Handel paa fremmede Lande. Politisk og økonomisk var det Landets betydeligste By efter København. Dens Indbyggertal har maaske naaet op til 5—6000.

Helsingør indtog en Særstilling blandt Danmarks Købstæder; den havde næsten intet Opland, og intet Fiskeri, men den havde Sundtolden. Hvert eneste af de Titusinder Skibe, som aarlig passerede Øresund, maatte lægge bi og betale Tolden. Det bragte Handel, Liv og Røre. Mange Udlændinge slog sig ned i Byen, for at udnytte de Chancer, den bød. Den blev Danmarks mest internationale By, og den fik internationalt Ry. Det var ikke et Tilfælde, at Helsingør blev Skuepladsen for Hamlet, for »Elsinore up the sound« var kendt i hele Europa. De fremmede bragte Penge til Byen, og dens Købmænd tog selv en driftig Handelsvirksomhed op.

Aalborg havde baade sin store Handel og Limfjordsfiskeriet at drage Næring af. Den udnyttede begge Dele kraftigt og svang sig i Løbet af Aarhundredet op til at blive Jyllands største By, mens Ribe og Aarhus kæmpede om Andenpladsen. Randers, Horsens og Kolding fulgte efter; de to første var solide Handelsbyer med godt Opland, Kolding var et af Hovedtoldstederne for Studehandelen, det tjente den ved.

Paa Fyn fulgte Assens efter Odense, den var Eksporthavn og Toldsted for de fynske Stude. Sjællands betydeligste Byer efter Helsingør var Køge, Næstved og Slagelse, de kom i Rang under de seks største jyske. Paa Lolland-Falster havde Nakskov Føringen, den var en stabil Handelsby med en betydelig Eksport af Korn og Stude. I Skaane kom Landskrona og Ystad efter Malmø. Halm-

stad var Hallands vigtigste By, og paa Bornholm domine-rede Rønne.

Aalborg og Odense har vel i det højeste naaet op om-kring 5000 Indbyggere, Aarhus, Helsingør og Ribe 4—5000, de øvrige har ligget betydeligt under. Mange Købstæder har ikke engang haft 1000 Indbyggere.

Nogle Byer kunde ikke klare Konkurrencen og sank ned til Landsbyer igen. Saadan var det tidligere gaaet Skibby i Hornsherred og Herrested i Syd-fyn, nu fulgte Søborg i Nordsjælland og Borre paa Møen efter dem, og Slangerup maatte kæmpe haardt for Tilværelsen. Enkelte Byer vandt Købstadrang i Løbet af Aarhundredet. Først Rødby, senere Ry ved Himmelbjerget, Skanderborg, Hillerød og Hasle. Ingen af dem var eller blev af Betydning.

RIVALER

I den foregaaende Tid havde Købstæderne nu og da kunnet samles til Kamp for fælles Interesser. Det hører man ikke noget om nu, men desmere om indbyrdes Kampe og Rivalisering. Byerne gjorde, hvad de kunde, for at spænde Ben for hverandre, hvor Lejlighed bød sig. Det hændte, at de smaa Byer samlede sig i et energisk Forsøg paa at dukke en af de store, som Regel var det dog de store, der søgte at tage den ringe Handel og Næring, de smaa havde.

1542 samlede de jyske Købstæder sig til Aktion mod Ribe, for at faa frataget den Toldfriheden, den længst til-bage i Middelalderen havde faaet for Handel i Jylland. Sagen kom for Kongens Retterting, og det lod Ribes Privi-legium staa ved Magt. Ellers kæmpede en lang Række Byer ufortrødent mod Aalborgs Forsøg paa at holde frem-med borte fra Limfjordsfiskerierne. Borgere fra Øst-kystens Byer, især Randers og Aarhus, men ogsaa fra saa

fjerne Byer, som Flensborg og Helsingør søgte Limfjordens Fiskelejer, fiskede, saltede og handlede tilmed med Beboerne. Aalborg kæmpede med alle Midler mod dem. Regeringen gjorde hæderlige Forsøg paa at dele Sol og Vind lige, og skabte Utilfredshed hos alle Parter ved sine ubehjælpsomme Forsøg paa at fælde salomoniske Domme.

Faldt det Aalborg svært at holde fremmede ude fra Limfjorden, havde den større Held med at holde sine nærmeste Konkurrenter, de øvrige Limfjordsbyer, nede. De maatte alle bøje sig for Aalborgs Handelsvælde. Aalborgs Skuder søgte til Limfjordens inderste Kroge, til Struer, Hjarbæk og Lysen Fjord og andre Steder, hvor de slog deres Boder op og drev Handel. Bønderne fra Limfjordsegnene sejlede ligeledes til Aalborg med deres Korn og andre Varer, for der fik de det bedst betalt. Thisted søgte 1573 at hindre Vestervigs Klosters Bønder at sejle med smaa Skuder, men faar Befaling at lade det ske uhindret, »da de kun bruger dem til at føre deres Korn til Aalborg og ikke til Forprang og Skade for nogen borgerlig Næring«. Bønderne paa Mors faar Lov vedblivende at yde deres Afgifter i Aalborg, og Beboerne i Løgstør 1598 Forbud mod at »bruge Købmandsskab med Kornkøb, Kramvarer og udi andre Maader«. Ogsaa nordpaa strakte Aalborg sine Fangarme. Hjørrings Borgere fik Tilladelse til at handle i Aalborg lige saa vel som Aalborgs i Hjørring. Hvem der tog Fortjenesten ved den Handel, er det ikke vanskeligt at regne ud. Kunde Aalborg ikke faa Regeringens Medhold i sine Bestræbelser tog den sig ikke i Betænkning at klare Sagerne paa egen Haand. Magistraten sendte Skibe ud for at tage Ror og Sejl fra ulovlige Salttere. 1590 fejredes en lille Sejrsfest med en Tønde Øl, da Ror og Sejl var berøvet de Grenaa Mænd.

De andre større Byer havde samme Agt som Aalborg

til at undertrykke deres svage Fæller. Odense forfulgte Kerteminde, og Malmø var særlig forarget paa Trelleborg, der handlede Malmø til stor Skade og Afbræk, den gjorde mange Forsøg paa at faa Trelleborg nedlagt som Købstad. I Halland krævede Halmstad med stor Energi Laholm nedlagt. Isefjorden blev Skueplads for store Stridigheder mellem Helsingør og Isefjordsbyerne. Skippere fra Helsingør søgte ind i Fjorden og handlede med Bønderne ved smaa Havne. Holbæk og Nykøbing bekæmpede dem med alle Midler. De anfaldt dem »med blanke Værger« og fratog dem deres Skuder med Vold. Omsider afgjorde Kongens Retterting Striden til Holbæks og Nykøbings Fordel. Helsingørskipperne fik bestemte Forbud mod at handle med Bønderne ved Isefjordens Kyster.

HOLLÆNDERNE

Gennem hele Senmiddelalderen havde Hansestæderne hævdet Handelsherredømmet i Østersøen i Kamp med Hollændere, Englændere og andre, der søgte at trænge derind. Da Verdenshandelens Veje efter de store Opdagelser blev lagt om, blev England og Holland de førende Handelsnationer, og saa blev Hansevældet brudt. For Lübeck betød Grevefejden et Forsøg paa at standse den økonomiske Udvikling ved at faa Danmark under politisk Kontrol. Forsøget mislykkedes, derefter tabte Lübeck stadig Terræn til Hollænderne.

Hollænderne hentede først og fremmest Korn i Østersølandene, i de følgende Aarhundreder blev de Hovedaftagere af Danmarks Landbrugsprodukter. Deres Handelsvælde var ikke saa knugende som Hanseaternes. De slog sig kun undtagelsesvis ned i Købstæderne, og i saa Fald tog de Borgerskab og blev gode Borgere. Da de ikke forsøgte at bemægtige sig Detailhandelen, kunde den danske Købmand

nu faa den Mellemandlerstilling, han hidtil forgæves gennem Lovgivningen havde søgt at vinde Monopol paa.

PRISSTIGNINGEN

Den voksende Handel stimuleredes yderligere af Prisstigningen. Man har diskuteret, hvad der var Aarsagerne til den stærke Stigning paa alle Priser, der fandt Sted i Aarhundredets Løb og hæftet sig ved adskillige, især ved den stærkt voksende Ædelmetalproduktion. Stigningen ramte imidlertid ikke alle Varegrupper i samme Grad, mest steg Landbrugsprodukterne. For et saa udpræget Landbrugsland som Danmark var det en afgjort Fordel. Den danske Eksport bragte langt flere Penge til Landet end tidligere, og selvom Gevinsten først og fremmest tilfaldt Godsejerne, kom Pengerigeligheden ogsaa til at betyde Velstand for Byerne.

Herremændene havde stadig Ret til selv at sælge Korn og Stude direkte til Hollænderne, og de gjorde det i nogle, maaske i mange Tilfælde, men mange Herremænd fandt som Følge af manglende Handelstalent deres Fordel i at sælge deres Varer til de hjemlige Købmænd, der saa kunde tage smukke Gevinster hjem i Mellemandleravance.

De Penge, Købmændene tjente ved denne Handel, satte dem i Stand til at tage fat paa større Opgaver. Det lykkedes dem at faa en betydelig Skibsfart i Stand. Den gik til Norge og til Nordsøhavnene. Hamborg, Emden, Bremen og Amsterdam blev hyppigt besøgt af danske Skibe. Nogle Skippere vovede sig helt til Frankrig, Spanien og Portugal, hvor de hentede Vin og Salt. Endog i Middelhavet forsøgte enkelte deres Lykke, vi begynder nu at høre om danske Søfolk, der maa løskøbes af tyrkisk Fangenskab.

Adskillige Købmænd tjente store Formuer ved Handelen og Skibsfarten — og ved Statsleverancer under den nor-

diske Syvaarskrig. Den mest navnkundige blandt disse Storkøbmænd var Oluf Bager fra Odense. Han begyndte med Studehandel i stor Stil og importerede Klæde og Kramvarer. Under Syvaarskrigen tjente han store Penge paa

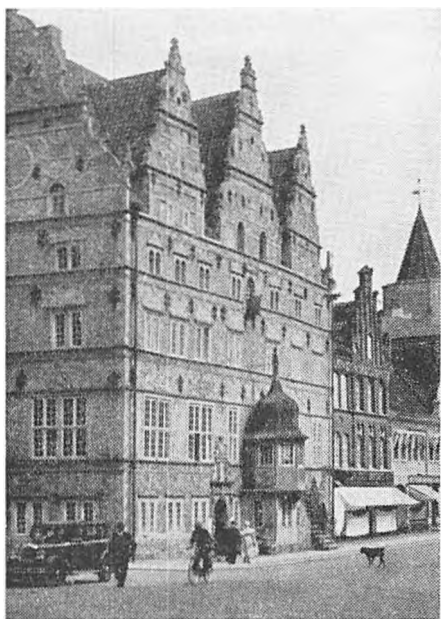

Fig. 7. Jens Bangs Stenhus i Aalborg.

Leverancer til Hæren. En Tid havde han syv Skibe paa Søen, og han blev en hovedrig Mand som bl. a. Frederik II stod i Gæld til. I Aarhus var Brødrene Johan og Tønnes Worm førende. De handlede med Korn, Malt og Stude og havde Skibe paa Østersøen og Nordsøen. Johan Worms Søn Willum fortsatte Faderens Forretning og hævdede Familiens Position. Blandt Aalborgs Købmænd blev Jens

Bang den navnkundigste ved sin Rigdom, sit stridbare Sind og mest paa Grund af den pragtfulde Bygning, han rejste, og som endnu staar som det stolteste Monument over Borgernes Velstand i hine Tider.

Storhandelen var dog altid usikker. Selv de største Købmænd kunde komme i Vanskeligheder og miste, hvad de havde tjent. Det kneb stærkt for dem at faa Pengene anbragt i solide Foretagender, adeligt Jordegods maatte de borgerlige jo ikke købe. For en Del købte de saa Bygrunde og lod bygge store Bygninger paa dem. Oluf Bager ejede en Tid det halve Odense, sagde man.

Mange Købmænd selv i mindre Købstæder grundlagde i disse Aar solide Formuer, og fra Købmændene sivede Velstanden ned til Haandværkernes Rækker. Nu blev der Brug for Tømrere og Murere til at bygge de mange nye Købmandsgaarde. Der blev Brug for Snedkere, Guldsmede, Skrædere og mange andre for at stille det Behov af Luksus, Velstanden førte med sig.

RENÆSSANCEKØBSTADEN

Som det var at vente, satte Velstandsperioden et kraftigt Præg paa Købstædernes Udseende. Ligesom Herremændene i denne Tid byggede de prægtige Herregaarde, byggede de rige Købmænd Gaarde, som paa sin Vis kan kappes med Herregaardene i Pragt.

Den næsten eneherskende Hustype var Bindingsværksgaarden. Ofte var den af meget anseelig Størrelse, to Stokværk forekom hyppigt, det øvre ragede da ud over de nedre, baaret af de fremspringende Bjælkehoveder og Knægte. Enkelte Gaarde blev bygget med tre Stokværk. I Almindelighed blev Gaardene lagt med Langsiden mod Gaden, men i de sydjyske og enkelte fynske Købstæder træffes lige-

ledes Gaarde med Gavlen mod Gaden. Karakteristisk for dem alle er den individualistiske Frihed i Anlæg og Udformning. Snart springer Husene frem mod Gaden, snart trækker de sig tilbage, eller følger Gadens Krumning, ligesom de i Højden følger Terrænets Stigen og Fald. Ud-

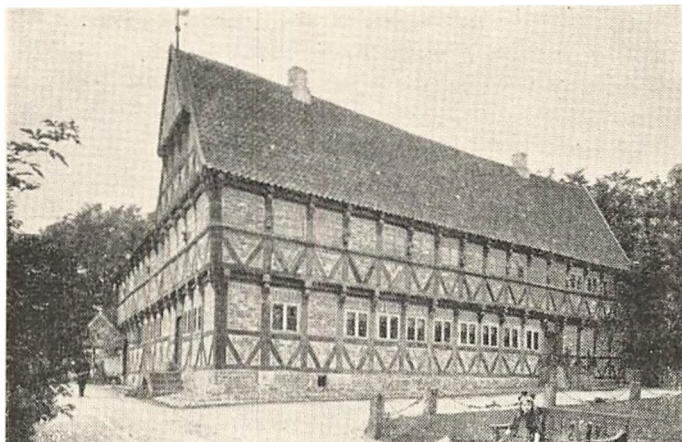

Fig. 8. Borgmestergaarden i Aarhus.

førelsen giver et stærkt Indtryk af Tidens Velstand, Bindingsværket ligefrem bugner af svært Egetømmer, og Renæssancens Skønhedsglæde træder frem overalt. Tømmeret er ofte malet i kraftige Farver, og hvor det er muligt, smykket med Udskæringer i mangehaande Former. Navnlig var Porte og Døre viet meget Opmærksomhed. Over Porten var anbragt en Overligger, kunstfærdigt udskåret, forgyldt og forsynet med Aarstal og Indskrifter. De smaa blyndfattede Ruder med det brogede Glas bidrog til at øge det maleriske og brogede Indtryk, Gaardene gav.

Disse Hovedtræk gaar igen overalt, men hver Landsdel,

ja, næsten hver eneste Købstad havde sine karakteristiske Udformninger af Enkeltheder.

I Købstadmusæet i Aarhus har adskillige af denne Tids Bindingsværksgaarde fundet en blivende Plads. Blandt de mest fremtrædende er Borgmestergaarden og Markus Hess Gaard fra Aarhus og Povl Pops Gaard fra Aalborg. Ribe er derimod den By, hvor de fleste Bindingsværksbygninger er bevaret paa deres naturlige Plads.

Grundmurede Bygninger var sjældne, blandt dem er Jens Bangs prægtige Stenhus i Aalborg bevaret.

MAGISTRAT OG BORGERSKAB

Grevens Fejde ændrede intet i Magistratens Magtstilling. En lille Kreds af Borgere kunde stadig skalte og valte med Byens Sager næsten efter Forgodtbefindende. Deres Magt var nu saa grundfæstet, at de paa en Række væsentlige Omraader kunde beherske Byens Liv. De skulde regulere Lavenes Priser og føre Tilsyn med Varernes Kvalitet, de skulde paaligne og opkræve Skatterne, de havde Brandvæsen og Brolægning under sig og Ret til at regulere Torvehandelen.

Efter Reformationen var deres Magt steget yderligere, de kunde kalde Præster, bestyre Kirken og dens Ejendomme, samt Skole og Fattigvæsenet. Endelig var de Dommere i Raadstueretten, hvor de fleste civilretslige Sager fandt deres Afgørelse. Deres Stillinger var ikke lønnede, men gennem Skattefrihed, Sportler o. l. forstod de at tage sig godt betalt for deres Arbejde i Byens Tjeneste.

Det menige Borgerskab var ikke altid tilfreds med de Afgørelser, Byens vise Fædre traf, men det havde kun smaa Muligheder for at gøre sig hørt paa lovlig Vis. De havde ingen Midler til at fjerne Raadmænd, de var utilfredse med. De kunde kun klage, og det gjorde de ofte.

Det hændte saa, at Regeringen udstødte uværdige Medlemmer af Raadet, iøvrigt førte Klagerne til, at Byerne blev stillet under en vis Kontrol af Lensmændene. 1547 bliver der givet disse Ordre til at tage Købstæderne i Forsvar, fordi der indløb saa mange Klager over Uenighed blandt Borgerskabet. De skal sørge for at Borgmestre, Raadmænd og Byfogder varetager deres Embeder paa rette Maade, og at Borgerne ligeledes skikker sig vel mod Borgmestre og Raad.

Lensmændene tog sig i de fleste Tilfælde denne Opgave let, Købstæderne kom ikke under nogen trykkende Kontrol. Uroen holdt sig stadigvæk, det var hele Tiden Borgerskabet, der stod mod Magistraten, sociale Modsætninger mellem Købmænd og Haandværkere mærkes ikke. 1554 opsiges Borgerne i Thisted Borgmestrene al Lydighed paa Grund af den store Uskikkelighed, der trives i Byen. 1560 berettes om ondt Regimente i flere Byer, haardest gik det til i Stubbekøbing, hvor Borgerskabet egenmægtigt afsatte Magistraten og indsatte en ny. Lensmanden søgte at mægle men forgæves. Borgerne drog i Flok til Landstinget »med Rør og tændte Lunter, Vaaben og Værge« og stillede sig trodsige an mod Lensmanden. Omsider kom Sagen for Herredagen, der dømte Deltagerne til at være oprørske Mænd og som saadanne til at straffes paa deres Hals. Da det ikke vilde være saa heldigt at kappe Hovederne af en hel Bys Borgerskab, nøjedes man med at henrette nogle af de mest fremtrædende.

1561 faar Lensmændene indskærpet Ordren om at holde Tilsyn med Byerne. Efterhaanden maatte Magistraten give noget efter for Trykket nede fra. Den begyndte med at indkalde Borgerskabet til Almuestævne, naar noget vigtigt skulde drøftes. Desuden blev Borgerskabet i nogle Byer repræsenteret ved en ny Institution *De 24 Mænd*, der

valgtes af Borgerskabet, og som skulde varetage dets Interesser over for Magistraten. De 24 Mænd havde ikke bestemte Opgaver og deres Indflydelse varierede fra By til By. Stædernes Regnskabsvæsen kom i denne Tid i Hænderne paa en eller to Kæmnere, som blev udtaget blandt Borgerskabet.

BYENS TYNGE

Købstæderne maatte selvsagt bære deres Del af Statens Byrder. Den almindelige Byskat var paa ingen Maade afskrækkende. Langt haardere ramte Ekstraskatterne, som Købstæderne Gang efter Gang maatte op med. Disse blev næsten udelukkende udskrevet under og efter Krigene, der tog alle Statens Hjælpemidler i Brug. Navnlig i Syvaarskrigen og de følgende Aar maatte Borgerne ofte betale store Summer. Til Pengeskatterne kom i Krigstider Kobberskatter, — Kobberet skulde bruges til at støbe Kanoner af — og store Ydelser af Mad og Øl til Krigsfolkets Underhold. Somme Tider fik de større Byer paalagt at udruste Orlogsskibe til Flaaden. Det var en bekostelig Historie. Et Orlogsskibs Udrustning kostede 1555 Aalborg 3000 Rdlr. — Formaaede Byerne ikke at stille et Skib, maatte de stille Baadsmænd til Flaaden, »Væragtige Karle, veludrustede med Harnisk, gode Værger, Hager og lange Spyd og en Raadmand til at kommandere dem«. 1564 skulde Aalborg og Ribe møde med 100 Mand hver, Aarhus, Viborg og Randers med 50.

Kunde det være haardt nok at stille Mandskab, var det næsten endnu værre at faa Mandskab til Byen i Indkvartering. Borgerne frygtede med god Grund Landsknægtene, der blev betragtet som en sand Himlens Straf. Da Frederik II engang forlangte Penge af Aarhus, meddelte han, at Borgerne, om de ikke straks betalte, vilde faa Lands-

knægte i Kvarter. »Eder alle til fordærvelig Skade«. Landsknægtene skulde leve lige saa godt som Værten, kun deres Øl var rationeret — til 6 Potter om Dagen.

I Landkrigen havde Borgerne ingen Forsvarspligter, derimod skulde de i fornødent Fald være rede til at forsvare deres egen By mod fjendtligt Overfald, de skulde stille en Borgervæbning paa Benene. Borgervæbningerne blev netop organiserede i disse Aar. Borgerne skulde nu og da stille til Mønstring i fuld Rustning under Kommando af en Borgmester eller en Raadmand. De synes at have grebet Tanken med Begejstring; der stod gennem de Aarhundreder, Borgervæbningerne eksisterede, en vis Glans over disse brave Borgermænd, der for en enkelt Dag forlod deres fredelige Hverv og trak gennem Byen rustede til Tænderne med alle haande mærkelige Vaaben og med martialske Miner, mens det øvrige Borgerskab fulgte dem med beundrende Blikke.

Samtidig blev der arbejdet paa at udbygge en lang Række Købstæder til Fæstninger. Navnlig paa de skaanske og hallandske Byer arbejdede man med Mellemrum energisk; adskillige af dem fik stor militær Betydning i Krigene mod Sverige. Andre som Nakskov skulde ogsaa senere vise sig i Stand til at yde heltemodig Modstand mod Angreb. Derimod viste de nørrejske Byer under Invasionerne under 1600 Tallet kun ringe Modstandskraft. Det blev derfor et Problem at faa skabt en stærk Centralfæstning i Jylland.

CHRISTIAN IV's BYER

Fremgangen for Købstæderne i 1500 Tallets anden Halvdel mærkes bl. a. paa den ringe Omsorg, Regeringen maatte yde dem. De kunde nu klare sig selv og klare sig godt uden Hjælp af Lovbud og Regeringsforanstaltninger. De gode Tider vedvarede i 1600 Tallets første Aartier. Nu havde

Danmark imidlertid i Christian IV faaet en Konge, der ønskede at gribe ind i Udviklingen med kraftig Haand; det fik Byerne ogsaa at mærke.

Christian IV havde stor Lyst til at grundlægge nye Købstæder, ved Anlæggene traadte militære Hensyn i Forgrunden, økonomiske Overvejelser spillede kun en mindre Rolle. Særlig Vægt blev der lagt paa de skaanske Landsdeles Forsvar. I Blekinge blev 1600 grundlagt en ny Købstad og Fæstning, der fik Navnet Christianopol. For at skaffe Borgere og Opland til den, fandt man det fornødent at nedlægge tre smaa Købstæder Avaskær, Lyskov og Elleholm. De blev simpelthen erklæret for nedlagte som Købstæder. Borgerne maatte ikke længere bruge Købstadnæring, men kun Bondebrug, vilde de ikke det, maatte de rejse til en anden Købstad.

Under Kalmarkrigen blev Købstaden Væ i Østskaane hærget og brændt. Kongen fandt da paa at anlægge en ny Købstad paa Aløen i Helgeaa, hvor der mentes at være Mulighed for at skabe en stærk Fæstning. Væs Borgere fik Opfordring til at flytte derhen, og Væ blev nedlagt. Den ny Købstad kaldtes Christiansstad, den fik Jord til 60 Gaarde af to tidligere Bondebyer, Næsby og Noseby, hvis Bønder blev flyttet til Væ. Der blev givet Borgerne i den nye By Paabud om ikke at bygge gemene Huse, men gode og ustraffelige Vaaninger. Byen fik gode Privilegier, da det alligevel kneb for den at klare sig, lod Kongen derfor den nærliggende Købstad Aarhus nedlægge »eftersom Indbyggerne ikke kunde søge nogen borgerlig Næring medmindre Indbyggerne i Christiansstad mærkelig bliver forhindret, dennem til yderste Afbræk og Skade«.

Den Vilkaarlighed, hvormed Købstæderne og deres Indbyggere bliver behandlet, viser, hvilken overordentlig Magt, Kongen og Regeringen endnu havde over dem.

Nu lykkedes det ligeledes Malmø at faa sit gamle Ønske om Trelleborgs Nedlæggelse opfyldt. Malmø var Trelleborg overlegen i enhver Henseende, men det var ikke muligt at konkurrere den helt ud ved fredelige Midler, den maatte da søge Kongens Bistand. 1619 kommer Forordningen om Trelleborgs Nedlæggelse »paa det, at Malmø ikke skal blive slet øde og forarmet«. Trelleborgs Indbyggere kunde saa flytte til Malmø eller hvorhen, de vilde.

Aaret før, 1618 havde Danmark til Gengæld faaet en ny Købstad, nemlig Christianshavn, der indtil 1674 var en selvstændig Kommune. I Sønderjylland havde Christian IV ogsaa Planer om nye Købstæder. Ved Vestkysten skulde bygges en stor Handels- og Krigshavn, enten ved Ballum eller Bredsted. Planerne naaede aldrig deres Fuldførelse. Den gottorpske Hertug havde større Held som Bygrundlægger hernede. 1603 fik Husum Købstadprivilegier og 1619 blev Frederiksstad grundlagt som Købstad i Eiderstedt.

Endnu en ny Købstad skulde træde ind i Rækken i Christian IV's Tid. Det var Sorø, hvis Tilværelse som Købstad skriver sig fra 1638.

ERHVERVSPOLITIK

Christian IV havde store Planer til Erhvervslivets Fremme. Danmarks Handel skulde gøres til en Verdenshandel, saa Danmark kunde faa Del i og selv hente Ostindiens, Vestindiens og Afrikas Rigdomme. Handelen skulde organiseres i Kompagnier efter engelsk og hollandsk Forbillede. Samtidig maatte der skabes en Industri, Manufaktur, som det kaldtes dengang, saa Danmark kunde blive selvforsynende paa en Række Omraader, først og fremmest med Klæde, Silke og Vaaben.

Disse Bestræbelser blev især koncentreret om København. Her fik Kompagnierne deres Sæde, her blev Manu-

fakturerne oprettet. Kun lidt af det nye tilfaldt Provinsbyerne. Bedst betænkt blev Malmø og Helsingør, hvis Borgere sammen med de københavnske fik Eneret til at træde ind i det islandske Kompagni, der blev stiftet 1603. Helsingør fik desuden et af Tidens betydeligste industrielle Anlæg, de militære Metalmanufaktur. 1597 blev der oprettet en Hammermølle ved Byen, 1599 et nyt Gethus (Kanonstøberi) ved Kronborg, 1601 kom en Smeltemølle til, som skulde smelte og forarbejde den Jernerts, der blev fundet i Kronborg Len. Da dette hurtigt slap op, blev Møllen lavet om til et Kobbermanufaktur. Sluttelig kom en Stampe-mølle til de nye Anlæg. Det var saa Provinsbyernes Andel i den nye Industri.

Købstæderne følte sig dog ikke tilsidesatte. De betragtede Kongens Planer med stor Skepsis, og denne viste sig at være berettiget, da de fik Lov at være med i det nye Saltkompagni, der blev oprettet 1621. Købmændene gik kun nølende med til at sætte deres Penge i det Foretagende. Rigsraaden, Eske Brok, maatte rejse rundt og paavirke Byraadene først. Omsider blev de fornødne Penge skrabet sammen. Dette første store fælles Købstadforetagende fungerede daarligt. Efter fem Aars Virksomhed maatte det ophæves med store Tab for Aktionærerne.

KØBSTADLOVGIVNING

Under sine Bestræbelser for at skabe Fart og Opgang i de danske Købstadnæringer har Christian IV øjensynligt Gang paa Gang stødt paa det stive Lavssystem, der absolut ikke var indstillet paa Fart og voldsomme Omskiftelser.

Lavenes Opgave var at sikre Haandværkerne rolige og trygge Kaar ved at holde al Konkurrence borte, hver Haandværker havde sin faste Produktion til sine faste Kunder og til nogenlunde faste Priser. Nu og da kunde Haandværkerne

dog ikke lade være med at udnytte deres Monopol ret kraftigt, dels ved for høje Priser, dels ved at gøre Adgangen til Lavene særlig vanskelig for Svendene. Omkring Aarhundredskiftet saa Regeringen sig Gang paa Gang nødsaget til at gribe ind over for dem, og 1615 taber Kongen Taalmodigheden og ophæver med et Slag alle Lav i Danmark, saa hver Haandværker herefter uforment kunde nedsætte sig som Mester i Købstæderne og frit bruge deres Haandværk, naar blot de svor deres Borgered og varetog deres Borgerpligter.

Men Lavsordningen beviste nu tydeligt nok sin Uundværlighed, de fleste Lav fortsatte trods Forbudet en mere eller mindre officiel Tilværelse, og efter faa Aars Forløb maatte Regeringen anerkende den bestaaende Tilstand ved igen at gøre Lavene til lovlige Foreteelser

En Hæmsko for Byernes Næringsliv var Magistratens Klikestyreelse efterhaanden blevet. Borgmestre og Raadmænd udnyttede i stadig højere Grad Stillingerne til personlig Fordel. Lensmændenes Tilsynspligt overfor Købstæderne havde i det væsentligste vist sig virkningsløs. 1619 skred Regeringen ind ved at udsende en ny Købstadlov. I Begrundelsen for Loven hedder det: »Vi har Tid efter anden noksom erfaret, at Købstædernes Fremgang i Næring, Handel og Trafik er blevet forhindret af den Aarsag, at nogle enkelte faa udi hver Købstad betjenendes Øvrighedsstilling, tilegner sig den ganske Næring, som sammesteds falder, og den gemene Mand ved adskillige Praktiker derfra afholder, og Almuen fast efter deres eget Tykke regerer og under sig haver«.

Lovens Formaal var at bryde Magistratens Enevælde i Købstæderne. Adgangen til Magistratsstillingerne blev aabnet for alle, ogsaa for Haandværkerne. Ingen skulde for ringe Anseelses Skyld holdes ude, om han var dygtig nok. Raadet skulde stadig supplere sig selv, men Valgene skulde

bekræftes af Konge eller Lensmand. Indenfor Raadet skulde foregaa en aarlig Omveksling. Første Borgmester skulde afløses af anden, og han selv gaa ned til at blive nederste Raadmand. Raadmændene kunde afsættes paa Grund af Armod, Forsømmelighed og Uduelighed.

Væsentlige Omraader blev udskilt fra Magistratens Myndighedsomraade og lagt i Borgerskabets Hænder. Kæmnervæsenet blev sat i System. Kæmnerne skulde udnævnes af Raadet for et Aar ad Gangen, og de skulde aflægge Regnskab, som skulde revideres af Lensmanden og nogle Borgere. Skatteansættelsen blev overdraget *Takserborgerne*, som skulde vælges af Borgerskabet og ligne Byens Skatter under Lensmandens Kontrol. Skiftevæsenet blev underlagt *Overformynderne*. Endelig skulde der vælges en *Overkøbmand* til at afgøre civile Handelsstridigheder.

Lovens Hensigt at styrke Borgerskabets Magt overfor Magistraten blev i det væsentligste naaet, selvom det ikke lykkedes at gennemføre den i fuld Udstrækning. Saaledes blev Bestemmelsen om Raadsmedlemmernes Omskiftelser kun fulgt faa Steder, og der afstedkom det stor Forvirring. Ogsaa de øvrige Bestemmelser blev for en Del tilsidesatte, men til Gengæld fik Raadstueforsamlingerne og Borgerudvalgene øget Myndighed. Alt ialt gik Borgerskabets Magt frem, men Magistraten vedblev at være den stærkeste i Bystyret.

KRIG OG KRISER

Købstædernes Fremgang fortsatte de første Aartier af 1600 Tallet, men afløstes saa af en Nedgang, der varede Aarhundredet ud. Aarsagerne var Omslaget i Konjunkturerne. Priserne, som længe havde været stigende, stagnerede nu for en Tid for derefter at falde; sammen med Prisfaldet virkede de uheldige Krige, Danmark blev indviklet i: Kejserkrigen 1625—29, Torstenssonsfejden 1643—45 og Karl

Gustav Krigene 1657—60. Med Krigene fulgte Dyrtid, Forstyrrelser i Næringslivet, mangedobbelt Skattetryk, Indkvarteringsbesværligheder og i værste Fald fjendtlig Besættelse.

Alle disse Plager ramte de jyske Købstæder under Kejserkrigen. 1627 besatte den kejserlige General Wallenstein hele Halvøen. Rygtet ilede i Forvejen og skabte en voldsom Forvirring i Byerne. Hvem, der kunde, søgte at redde sig ved Flugt, først og fremmest Øvrigheden, de, der blev tilbage, fik haarde Prøvelser at mærke. I første Omgang blev Byerne plyndrede af de danske Lejetropper, som flygtede over Hals og Hoved uden mindste Mandstugt, i næste af de kejserlige Tropper.

Besættelsen varede hened to Aar. Fra alle Byerne lyder Klager over Udsugelser, Nød og Elendighed. Aarhusborgeren, Søren Thestrup, skrev i sine Optegnelser, at Tiden var bedrøvelig, for Fjenden holdt sælsom Hus herinde. »De umilde Mennesker stjal, og røved fra fattige Folk baade Korn og Kreaturer, Heste, Svin, Tøj og Redskaber og andet«.

Omsider forsvandt Fjenden, og Købstæderne laa tilbage i en sørgelig Forfatning med nedbrændte Huse, med Dyrtid og Hungersnød. Mellem Borgerne herskede indbyrdes Stridigheder, navnlig var der stor Bitterhed mod dem, der havde gaaet Fjenden til Haande ved at købe stjaalne Varer og paa anden Maade.

De jyske Borgere samlede sig til Fællesmøder i Viborg og senere i Ry, for at fremkomme med deres Besværinger. I de Klageskrifter, der blev sendt til Konge og Rigsraad saavel fra Viborg- som Rymødet, malede Borgerne deres Nød i de mørkeste Farver. »De er jammerligt udplyndrede og ruinerede og deres fattige Formuer aftvunget, Huse og Ejendomme er afbrændt. Folket pint og plaget og mange til døde slaget, saa Landet af Guds Retfærdigheds Hjem-søgelse ser ganske øde ud«.

Den Hjælp, de beder om, er Skattefrihed og iøvrigt Haandhævelsen af deres Købstadsrettigheder. Alle de gamle Anker mod Landkøb, Forprang, Haandværk paa Landet, Adelsmænds Handel og Markeder kommer igen frem. Ny er Kravene om fri Indførsel af Brød, Mel og Rug — af Hensyn til Haandværkerne — mens det aabenbart er Købmandsinteresser, der faar Udtryk, naar der tales om det skadelige i Udførselsforbud for Korn. En stærk Uvilje kommer til Orde mod Adelen, som havde svigtet sin Pligt til at forsvare Fædrelandet, til Gengæld lægger Borgerne selv stærk Forsvarsvilje for Dagen. »De er alle fast besluttet paa at opsætte mod Fjenden Liv og Blod, og heller vilde de alle før dø ærligen, førend de igen saa jammerlig skulde se deres Fædreland fattigt, Hustru og Børn skulde lide slig Spot og Skade, som sket er, og selv er blevet pint og pryglet, og mange deres Venner er slaget til døde«.

Resultatet af Borgernes Aktion blev kun ringe. Nogle Terminers Skattefrihed hist og her, var det væsentligste, de naaede. Der blev gjort nogle Forsøg paa at opstille en national Hær, men kun af Bønder. Rigsraadet havde ingen Tiltro til en Borgermilits' militære Værdi.

Købstæderne fik nu nogle Aar til at slikke Krigens Saar, og de er vel saa nogenlunde kommet til Kræfter igen, da der i Slutningen af 1630erne kom nogle særdeles gode Aar for Landbruget med stor Høst og gode Kornpriser. Saa kom i 1643 den Torstenssonske Fejde, og Jylland blev igen besat.

Denne Gang gik det ogsaa haardt ud over Skaanes Købstæder, og Øernes Borgere blev tynget af Indkvarteringer og Skatter. Betegnende er det, at mange Borgere flyttede bort fra Køge for at slippe for Skatterne. Lensmanden fik Ordre til at hindre Borgerne i at forlade Byen, og Bønderne blev truet med deres Fæstes Fortabelse, hvis de husede og hælede saadanne Borgere.

Naar Regeringen havde drejet Skatteskruen det mest mulige, gik den over til at udskrive Tvangsloan. Køge Borgere fik saaledes Ordre til at møde paa Raadstuen for at drøfte Mulighederne for et Laan i »Guld, Sølv og Penge«. »Men«, skrev Borgmesteren i Raadstueprotokollen, »Er her aldeles ingen af Borgerskabet fremkommet, uanset vi denem haver forbiet, til Klokkeren var 10«.

1657 kom den tredie Krig, og den blev endnu haardere end de foregaaende. Hver eneste Købstad i Landet blev besat af Fjenden og siden af Forbundsfæller, der var værre end Fjenden. Næringslivet blev revet ud af sine Fuger, Købstæderne mistede al deres Formue, og en almindelig Forarmelse blev Følgen.

Ved Freden i Roskilde mistede Danmark med de skaanske Landsdele alle sine Købstæder østensunds, deriblandt Malmø, den største og rigeste By efter København.

Efter Krigens Afslutning lød Købstædernes Klage i et enstemmigt Kor, og Klagerne var ikke uden Grund. I mange Købstæder var Gaarde, ja, hele Gader nedrevet og afbrændt, mange Huse stod øde, deres Beboere var flygtet eller døde. Det yderste Forfald prægede alt. Al rørlig Formue var borte. Købstæderne kommer med en Række Talopgivelser, der viser, hvad de har maattet yde til Fjenden i Brandskat og Kontributioner. Krigen havde kostet Helsingør 300 000 Rdlr. Roskilde og Køge beregnede deres Udgifter til over 100 000 Rdlr. Næstved opgav 73 000, Stege 38 000, Ringsted 27 000. Tallene kan ikke kontrolleres, men der er næppe Tvivl om, at de fleste Købstæder var blevet presset til deres sidste Daler. Udenrigshandelen var slaet i Stykker, Landbrugets Nødstilstand gjorde Levnedsmiddelforsyningen vanskelig og foraarsagede voldsomme Prisstigninger paa alle Fødevarer. Dyretid, Hunger og Sygdom herskede over alt.

ENEVÆLDEN OG BYERNE

ENEVÆLDEN

Den Katastrofe, Danmark havde været ude for, maatte nødvendigvis faa indenrigspolitiske Følger. Borgernes Harme vendte sig mod Adelen, Standen der sad inde med Magten i Landet og nød utallige Privilegier til Gengælde for en eneste Forpligtelse, Pligten til at forsvare Landet. Men denne Pligt hverken kunde eller vilde Adelen opfylde, derfor maatte den give Afkald paa Magten.

Ved Stændermødet Efteraaret 1660 havde Købstæderne ca. 60 Repræsentanter, af hvilke de københavnske dannede Tyngdepunktet, fordi de havde Borgerskabets Bedrifter under Belejringen at se tilbage til og desuden havde en krigsvant Borgervæbning i Ryggen. Borgerne og Kongen fandt hurtigt hinanden, og Borgernes Krav om det Arvekongedømme, der vilde bryde Adelens politiske Magt, blev let gennemført. I Forhandlingerne om den nye Forfatning, sad Borgerne derefter med gode Kort paa Haanden; hvis de havde forstaaet at spille dem, havde de uden Tvivl kunnet sikre sig en solid Position i den fremtidige Forfatning, men det forstod de ikke. Forhandlingerne om den nye Forfatning blottede Borgernes manglende Forstaaelse af deres politiske Muligheder. De lagde Sagen i Kongens Haand alene, og han tøvede ikke med selv at tage hele Magten.

STAPELSTÆDER

Købstæderne kunde glæde sig ved den enevældige Rege- rings Velvilje. Den saa med stor Sympati paa Borgerne og

paa de borgerlige Næringsveje, og den havde de bedste Forsætter om at virke til deres Fremme. Denne Velvilje fik sit Udtryk i Borgerstandens Privilegier 1661. I disse blev Købstædernes Eneret til de borgerlige Næringer hævdet med stor Kraft. Al Handel skulde som hidtil være koncentreret i Byerne. I sin Trang til at ordne og regulere gik Enevælden videre, en Række Købstæder fik Rang som Stapelstæder. Deres Forret var, at de alene maatte handle med Udlandet. Stapelretten kunde synes et stærkt Indgreb i Købstædernes Næringsfrihed. Det var dog næppe saa betydeligt, som det saa ud til, idet de fleste af Købstæderne hverken havde Skibe eller Kapital til at drive Udenrigshandel af større Omfang. Alligevel førte Stapelretten til store Stridigheder Købstæderne imellem. Korsør, som sammen med København havde faaet Stapelretten for Sjælland, kæmpede forbitret mod sine Konkurrenter Skelskør og Slagelse, der ikke vilde respektere dens Rettigheder. Korsørborgerne havde vist deres gode Vilje ved at stifte »et lidet og ringe Kompagni med nogle Varer, som gemene Mands Brug er til Husholdningens daglige Fornødenhed«. Da de søgte om Tilladelsen til Oprettelsen, tilføjede de som et NB. »En ringe Begyndelse kan ved Guds og den høje Øvrigheds Middel velsignes og tilvokse«. Det kom ikke til at mangle paa den høje Øvrigheds Middel, men hvor lidt denne hjalp, viser en Fortegnelse over Korsørs Handelsflaade 1671. Den bestod da af 11 Skibe, det største var kun paa 20 Læster (40 Tons), det mindste paa 2 Læster. Denne Flaade skulde ikke række langt i Udenrigshandelen.

Regeringen udfoldede store Bestræbelser for at fremme Handel og Industri, men Købstæderne skulde snart erfare, at hvis København tidligere havde været Regeringens Favorit, var den blevet det end mere nu. Alle Anstrengelser blev koncentreret om Hovedstaden, Provinsen kom i anden

Række, hvis den overhovedet kom i Betragtning. Een Ting skulde Købstæderne imidlertid faa kraftigt at føle: Statens stadig stigende Pengebehov. Tidligere havde de ordinære Skatter været ubetydelige, kun Ekstraskatterne havde været tyngende. Nu afløstes de gamle Byskatter af de langt højere Matrikulsskatter, og Købstæderne fik desuden en særlig Saltskat at betale. Ekstraskatter kom heller ikke til at mangle, Kobberskatter, Prinsessestyr, Krigsskatter, Kop- og Kvægskatter fulgte efter hinanden uden Ophør.

Sammen med Skatterne tyngede Konsumtionsafgifterne, en Forbrugsskat, der til en Begyndelse hvilede paa Omsætningen af Korn, Kvæg og andet, men som 1671 blev ændret til en Portkonsumtion, en Afgift paa alle Landbrugsprodukter, der blev indført i Købstæderne. Den betød en kraftig Varefordyrelse og vendte som indirekte Skatter i Almindelighed den tunge Ende nedad.

FREDERICIA

Enevældens Hang til at ordne og regulere alt, stødte i de gamle Købstæder paa talrige Hindringer. Gamle Traditioner og Borgerskabets Træghed stillede sig ofte hæmmende for Udviklingen. Ordningstrangen søgte derfor naturligt nok Udløb, hvor saadanne Hindringer ikke fandtes, og den fandt sin bedste Tumbleplads i Fredericia.

Fredericia, der oprindelig hed Frederiksodde, var anlagt 1651 paa Bersodde, efter at der tidligere havde ligget en Skanse paa Stedet. Den skulde være Jyllands Hovedfæstning og samtidig beskytte Overfarten til Fyn. Man nærede de største Forhaabninger til dens Fremtid, den skulde bruges som kongelig Residens, og gennem store Privilegier skulde den bringes til økonomisk Blomstring. En Tid tænkte man endog paa at nedlægge Vejle og Kolding til Fordel for den. I Krigen 1657 fik Fredericia sin Ildprøve. Den blev

stormet af General Wrangel, fordi Fæstningsværkerne endnu var ufuldendte. Byen blev derefter plyndret og afbrædt.

Man havde dog ikke tabt Troen paa dens Fremtid. Efter Krigen blev Arbejdet fortsat med stor Kraft. Et storslaaet Projekt for Byens Bebyggelse blev udarbejdet. Den fik lige regelmæssige Gader og Torve, og et Kanalsystem skulde indgaa i Byplanen og tjene Byen som Havn. Alt imens fortsatte Regeringen med at give Byen Privilegier, der skulde lokke Folk til Byen og skabe den forventede Blomstring. Den fik store Bymarker, Skattefrihed, Ret til to Aarsmarkeder, Snoghøj Færgested blev flyttet derhen, Strømtoldens Oppebørsel blev taget fra Middelfart og givet til den, og endelig fik den Stapelret.

Regeringens Bestræbelser bar ikke store Frugter. En Ting kunde man ikke give den, et godt Opland, den laa paa en Odde med Vand til de tre Sider, og man vovede heller ikke at gøre Alvor af Truslen om Kolding og Vejles Nedlæggelse. En anden Ting, som Regeringen havde Mulighed for at skaffe, nemlig en Havn, fik den heller ikke, da Forsøgene paa at bygge en saadan viste sig meget kostbare. Derfor blev Stapelretten kun til ringe Nytte, Handelen var af ringe Omfang, og Landbruget blev Byens vigtigste Næringsvej.

Men den nye Købstad skulde have Indbyggere, og Regeringen strakte sig endnu et Stykke ved at give den to Særrettigheder: Asylret og Religionsfrihed.

Asylretten gjorde Byen til et Fristed for Fallenter og udenlandske Mordere og Misgerningsmænd. En Fallent, der søgte Ly under Asylretten fik 10 Aars Frihed for Kreditorerne, i den Tid var Person, Varer og Ejendele ukrænkelige. Denne Ret trak mange tvivlsomme Eksistenser til Fredericia og gav den et ilde Ry. »Gud bevare os for at komme til Fredericia«, hed det blandt Folk.

Religionsfriheden kom til at omfatte Jøder og Christne, »skønt de ej bekender sig til den augsburgske Confession«. Den trak mange Jøder, Katolikker og Reformerte til Byen, saa Fredericia sammen med Helsingør blev Danmarks mest internationalt prægede Købstæder. Byen trivedes efterhaanden nogenlunde, da den navnlig gennem de Reformertes Indvandring fik mange dygtige Borgere, men trods alle Anstrengelser formaaede Regeringen ikke at skabe den blomstrende Stad, man havde drømt om.

BYSTYRET

Enevælden bragte foreløbig ingen vidtgaaende Ændringer i Købstædernes Styre. De fik ikke, som de ønskede, Ret til selv at vælge Borgmestre og Raadmænd. Disse skulde udnævnes af Regeringen. Et Ønske fik Borgerne dog opfyldt, Lensmændenes Kontrol faldt bort, og Amtmændene, der afløste Lensmændene, blev kun sideordnede med Magistraten. Byerne blev stillet under Tilsyn af særlige Kommissioner, der havde lige mange adelige og borgerlige Medlemmer. Regeringen viste ved flere Lejligheder Ønske om at hævde Magistratens og hele Borgerskabets Anseelse, saa i første Omgang bidrog Enevælden til det borgerlige Selvstyres Fremme.

Men Købstædernes økonomiske Tilbagegang satte efterhaanden sit Præg paa Magistratens Sammensætning. Raadmands- og Borgmesterstillingerne, der før havde været besat af de mest velhavende Borgere, blev nu i høj Grad søgt som Levevej. De gamle Raadsherrer havde paa ingen Maade forsmået de Gevinster, Embederne kunde give, men de stærke Positioner de besad, havde givet dem Myndighed. Nu træder Hensynet til Fortjenesten ganske i Forgrunden hos Raadmændene, de overlader saa meget som muligt af Ar-

bejdet til Byfogden, og dennes Magt stiger som Følge deraf. Borgerskabets Interesse for Bystyret mindskes. Raadstueforsamlingerne og De 24 Mænd forsvinder. Opløsnings-tendenser viser sig paa alle Omraader i Styret.

Regeringen søgte at bringe Orden til Veje gennem en omfattende Lovgivning. 1682 kom en Forordning om Indskrænkning af Magistratsmedlemmernes Antal. Byerne blev delt i tre Klasser. 1ste Klasse skulde have 2 Borgmestre, 3 Raadmænd og 1 Byfoged. 2den Klasse 1 Borgmester, 2 Raadmænd samt Byfogden, 3die Klasse skulde nøjes med Byfogden alene.

Reduktionen havde væsentlig økonomiske Aarsager. Det var ikke muligt at finde kvalificerede Folk til de mange Stillinger; det skulde ogsaa blive vanskeligt at finde dem til de faa. Raadsstillingerne havde mistet enhver Tiltrækning for Borgerne. Raadets Myndighed forblev uændret. Det havde stadig de kommunale Sager navnlig Finansvæsenet under sig, ligeledes det meste Politivæsen. Raadstueretten blev Appelinstant for Byretten. Raadet skulde desuden sørge for Byernes Forsyning med Varer og fastsætte de vigtigste Varepriser. Magistraten blev sat under Tilsyn af Stiftamt-mændene. Der blev ikke givet nærmere Regler for Forholdet, saa Stiftamt-mændene tog i Almindelighed denne Op-gave meget let.

Ændringerne bedrede ikke Bystyret. Stillingerne i Magi-straten var stadig saa slet lønnede, at de ikke blev efter-tragtet af kvalificerede Folk. Selv Byfogderne kunde ikke leve af deres Lønninger; man begyndte derfor at slaa flere Embeder sammen. Dette førte til, at Magten mere og mere koncentreredes hos Byfogden. Borgerne saa den uden Sorg glide sig af Hænde.

NEDGANG

Det har ofte vist sig, at Byer selv efter de største Ødelæggelser, forbavsende hurtigt er kommet paa Fode igen, men saadan skulde det ikke blive med Købstæderne efter Svenskekrigen. Forholdene blev bedre, men de blev ikke, som de havde været før. Vanskeligheden ved at komme over den af Krigen skabte Fattigdom laa i Landbrugets ringe Kaar.

Købstædernes Opgave var nu som før at være Formidlere mellem Landbruget og Udlandet, de skulde afsætte Kornet og Studene og til Gengæld importere de Varer, Bønderne havde Brug for til Supplering af deres Selvforsyning. Købstædernes Skæbne var derfor uløseligt knyttet til Landbruget, naar det gik nedad for Landbruget, maatte Byerne følge det i Bølgedalen, og det gik ned for Landbruget nu. Kornpriserne faldt, Studepriserne faldt, og Afsætningen mødte Vanskeligheder. 1673 svarede Borgmester og Raad i Aalborg følgende paa en Forespørgsel: »Saasom Byen mærkelig er aftagen baade paa Middel og Hænder, og Landet, som det skulde have sin Næring af, er forsvækket og øde, saa befindes der hos Borgerskabet ingen Middel til nogen sær Manufaktur eller anden stor Handel at indrette«.

1685 udtalte Rentekammeret: »Det er ikke venteligt, at Købstæderne skal rejse sig, saalænge Bonden ikke er ved Magt«. Tydeligst kommer Forholdene frem i en Betænkning, Københavns Magistrat afgav 1692, blot maa man her huske, at hvad der i saa Henseende gjaldt for København i endnu højere Grad gjaldt for Provinsbyerne, der var langt mere afhængige af Landhandelen end Hovedstaden. »Rug og Byg«, siger Magistraten, »der tidligere bragte Penge ind i Landet og gav Handel og Næring, er nu paa Grund af Landmandens slette Tilstand og Uformuenhed til at holde

Kvæg og dyrke Ageren, ikke af den Godhed eller Overflødighed, at det kan dyrkes eller sælges. Den Handel, som Borgerskabet i forrige Tider har haft med Bonden og Landmændene, er nu meget ringe, da de fleste Bønder er meget udarmede, saa de ikke formaar at købe Fisk, Sild, Salt, Klæde, Bay, Staal, Jern, Tin, Kobber eller Messing enten til sig eller til sin Avlings Fortsættelse i Modsætning til forrige Tider, da baade Handels- og Købmanden havde stor Næring af dem, men nu, moxen ingen, da mangan paa Landet maa lade sig nøje med Vand og Brød, og selv det bare Brød tit savnes og efterledes af mange.

Trods Raadets mistrøstige Udtalelser, var Aalborg en af de Byer, der klarede sig bedst. Den havde Limfjordsfiskeriet, der stadig voksede i Omfang, og den havde alle Limfjordsegnene at handle paa. Derfor havde den stadig nogle Storkøbmænd med Kapitaler, som kunde sættes ind i fornødent Fald. Andre Byer blev ramt langt haardere af Nedgangen. Ribe faldt nu helt tilbage, Aaen sandede til, saa næsten hele Søhandelen gik tabt.

Aarhus og Odense klarede sig nogenlunde, men ellers synes Nedgangen at have ramt de større Købstæder haardere end de smaa. Alle Købstæder havde jo en Ting at falde tilbage paa, naar alt andet svigtede, Landbruget i Bymarken, og almindeligvis betød Landbruget jo mere, des mindre Byen var, de ganske smaa Byer naaede tidligere tilbage til denne faste Position end de større, men saa var de rigtignok heller ikke stort andet end Landsbyer med Ret til at drive Handel og Haandværk.

Haandværkere og Arbejdere, der skulde købe Brødkorn og andre Levnedsmidler havde til en Begyndelse Fordel af de lavere Priser, senere førte Prisfaldet til mindre Arbejde og lavere Lønninger. Lavene søgte at værne Haandværkernes Interesser ved at gøre Tilgangen særlig vanskelig, Resul-

tatet blev, at Regeringen 1681 ophævede alle Lav og krævede fremtidige Lavsskraer sendt ind til Anerkendelse.

Byernes ringe Kaar satte sit stærke Præg paa deres Udseende, det blev lurvet og forfaldent. Ingen nye Bygninger blev rejst. Kun hvad der brændte blev delvis genopført,

Fig. 9. Østeraa i Aalborg. Blev benyttet som Havn.

daarligt og uskønt. Straatagene fik en Renæssance; i Hjørring manglede talrige Huse Skorstene (1702). Mange Gaarde og Huse stod ubeboede og forfaldt ganske. De offentlige Bygninger, Kirker og Raadhuse blev ikke holdt i Stand, Havnene sandede til, Gaderne fik Lov at passe sig selv. Kampen mod Gadesvineriet blev opgivet, Brandvæsen og Politi var i Opløsning. Karakteristisk er et Klageraab fra Randers 1698: Mange skønne Gaarde og Huse er nedbrændte, nedfaldne, eller af Fornødenhed nedtagne, saa Byen snart kun er et Skelet, en Benrad af sig selv.

Gang paa Gang kommer Købstæderne i Restancer med

Skatter og Afgifter. Mariager erklærer 1682: De har kun Klæderne paa Kroppen, Tagstenene paa Husene og ellers Armod at betale med. 1691 indsendte Borgmesteren i Nykøbing S. en Bøn om, at Kongen »vilde behage at gøre denne ringe og forarmede Stad til en Landsby«; der er kun 7 Mænd, der driver borgerlig Næring, og »de fleste her i Byen er ikke saa gode som Husmænd paa Landsbygden«.

Skal man lide paa Købstædernes Klager, var alting idel Elendighed. Det gaar dog aabenbart ikke an. Tiderne var vitterligt daarlige, og Klagerne stort set berettigede, men de havde tillige deres bevidste Hensigt. Jo ynkeligere Klage, des større Haab om Bønhørelse, mente man. Havde man derimod Sukces, eller sad man blot nogenlunde hæderligt i det, gjaldt det om at holde det vel skjult. Ethvert Praleri laa fjernt fra den Tids Borgere. Den, der var vel bjerget burde tie med det, og saa lade de mindre heldige Standsfæller fortælle om Standens Kaar.

Tiden havde trods alle Klager sine Lyspunkter. F. Eks. bragte 1690-erne et stærkt Opsving for Danmarks Skibsfart, fordi Danmark var neutral under en europæisk Storkrig. København tog det meste af Gevinsten, men de største Købstæder fik ogsaa nogen Fortjeneste. Aalborgs samlede Tonnage voksede saaledes fra 240 Læster i 1680 til 538 Læster i 1704. Aarhus havde samme Aar 63 Skibe.

De to Krige, Danmark blev indviklet i: Den skaanske Krig 1675—79 og Den store nordiske Krig 1709—20 bidrog i væsentlig Grad til at hæmme Købstædernes Regeneration. Det lykkedes i dem begge at holde Fjenden uden for Kongerigets Grænser, men Skibsfarten og Handelen led store Tab, og Skattetrykket blev atter overvældende. Efter den sidste 11 Aar lange Krig var Købstæderne paany stedt i den yderste Armod.

BEFOLKNINGSFORHOLD

Først fra Tiden efter 1660 er der levnet saa mange Oplysninger om Købstædernes Befolkningsforhold, at man kan danne sig et nogenlunde klart Billede af dem. Den første Opgørelse over Købstædernes Indbyggerantal er fra 1672, den næste fra 1769. Begge Tællinger giver bestemte Tal for hver By, men nøjere Undersøgelser viser, at Tallene ikke er helt korrekte, som Regel er de for smaa, da det aldrig lykkedes at faa alle Indbyggerne med i Tællingerne.

Befolkningstallene 1672 (se Tabellen) giver ikke noget imponerende Indtryk af Købstædernes Størrelser. Kun to, Aalborg og Helsingør, havde over 4000 Indbyggere, to, Odense og Aarhus, laa mellem 3—4000, tre, Viborg, Roskilde og Randers, mellem 2—3000 og fjorten fra 1—2000. Resten havde kun nogle hundrede Indbyggere, de var alt-saa paa Størrelse med vor Tids mindre Stationsbyer, men de har langtfra gjort et saa bymæssigt Indtryk.

Billedet er ikke ændret væsentligt 1769. Tallene viser tydeligt, at der ikke er foregaaet Ændringer i Købstædernes Næringsliv, som har sat sig synlige Spor i Befolkningsforholdene. Lokalt er der sket nogle Forskydninger, Odense har fortrængt Aalborg fra Pladsen som den største Provinsby. 25 Købstæder viser direkte Tilbagegang, adskillige som Helsingør og Viborg endda ret væsentlig. For Viborgs Vedkommende kan bl. a. de store Brande, der ramte Byen, paapeges som en væsentlig Aarsag til Nedgangen. Helsingør er ikke den eneste sjællandske By, der gaar tilbage. Roskilde, Køge og Næstved gør den Følge, det skyldes aabenbart Københavns overvældende Konkurrence. Kun Byer, der ligger passelig langt fra Hovedstaden som Holbæk, Kalundborg og Korsør, viser nogen Fremgang. Den stærkeste Vækst har Odense, Randers og Fredericia.

Befolkningsforholdene viser bedre end noget andet, i hvor høj Grad København under Enevælden blev begunstiget paa Provinsbyernes Bekostning. 1672 havde København ca. 41 000 Indb., 1769 93 000, for 56 Købstæder var Tallene: 1672 63 000, 1769 66 000. Fremgangen er altsaa henholdsvis 129 og ca. 5 pCt.

I Almindelighed vil man være tilbøjelig til at antage, at den Tids Købstæder var smaa sammengroede Reder, hvor Folk fødtes, levede og døde, hvor alle kendte alle, hvor hele Borgerskabet udgjorde en stor Familie, og hvor kun i sjældne Tilfælde en ny Borger slog sig ned. Forholdene var imidlertid helt anderledes, der fandt en særdeles livlig Circulation Sted indenfor Bybefolkningen, Folk slog sig ned i Byerne og forlod dem i ustandselig Vekslen.

Skulde en By holde sit Indbyggerantal konstant endsige vokse, var Indvandring nødvendig, idet der som Regel døde flere end der fødtes i Byerne. Forholdet var forskellig fra By til By, værst var det i København, hvor der i de 50 Aar 1735—84 døde 22 428 flere, end der blev født.

Borgerne følte ingen stærkere Tilknytning til deres Fødeby. En meget stor Del af dem forlod den. Undersøgelser har vist, at højst 40 pCt. af de Personer, som tog Borgerskab i Byerne, var født i den By, de tog Borgerskab i. De Indfødte har ikke udgjort nogen dominerende Del af Befolkningen. Udvandringen fra Byerne kunde nu og da være saa stærk, at Regeringen saa sig nødsaget til at forbyde den, dette skete saaledes 1676. Forbudet blev indskærpet 1679, og Byernes Embedsmænd fik Befaling til at inddrive dem, der var flyttet siden 1676. Man indførte saaledes for en Tid Stavnsbaand for Byerne.

De Byboere, som forlod deres fædrene By, søgte for en Del ud paa Landet, hvor de fæstede Gaarde eller Møller eller paa Trods af alle Forbud slog sig ned som Haand-

værkere; en stor Del rejste til København eller til andre Købstæder og mange rejste til Norge eller Udlandet. Navnlig Norge, hvor Købstæderne havde bedre Kaar end i Danmark, trak mange Borgere til sig.

Indvandringen til Byerne kom fra andre Byer, men langt den største Part kom fra Landet, Vornedskabet og senere Stavnsbaandet kunde altsaa ikke hindre denne Vandring.

Det var mest Folk fra samme Landsdel, der søgte Købstæderne, dertil søgte mange Jyder til de sjællandske og fynske Byer, mens der ikke fandt nogen Vandring Sted den modsatte Vej.

De danske Købstæder modtog ogsaa et betydeligt Antal Udlændinge samt Folk fra Norge, Skaane og Hertugdømmerne. I Helsingør var 17 pCt. af dem, der tog Borgerskab i Tiden 1691—1797 Udlændinge og 23,5 pCt. var fra Norge, Skaane og Hertugdømmerne. Fredericia havde i 1665—1724 og 1769—1797 16,6 pCt. Udlændinge, og deres Tal var ligeledes stort i Odense, Vordingborg og Slagelse, men der fandtes flere eller færre i alle Byer.

Udlændingene var især Tyskere; Sverige og Holland ydede ogsaa mange. De fremmede var mest Haandværkere, mange kom ind i Landet som hvervede Soldater, siden slog de sig ned ved hvad som helst.

STILLINGEN 1735

Den store nordiske Krig havde udtømt Købstædernes økonomiske Kræfter, det holdt haardt for dem at komme op igen, saa meget mere som Landbrugets Priser omkring 1730 naaede et Lavpunkt. 1730 udtales der om Tilstanden: »Beser man de jyske Købstæders Huse udenpaa, gøres det ej nødvendigt at man efterser de fleste Borgeres Tilstand indeni. Kun faa er Købmænd, alle de andre er Høkere eller

Tiggere og lever et elendigt Levned, det Husene noksom vidner om, idet de næsten er faldefærdige«.

Fra 1735 foreligger en Række Indberetninger om Købstædernes økonomiske Forhold. Indberetningerne er holdt i samme Tonart overalt, det er Klager og atter Klager, der

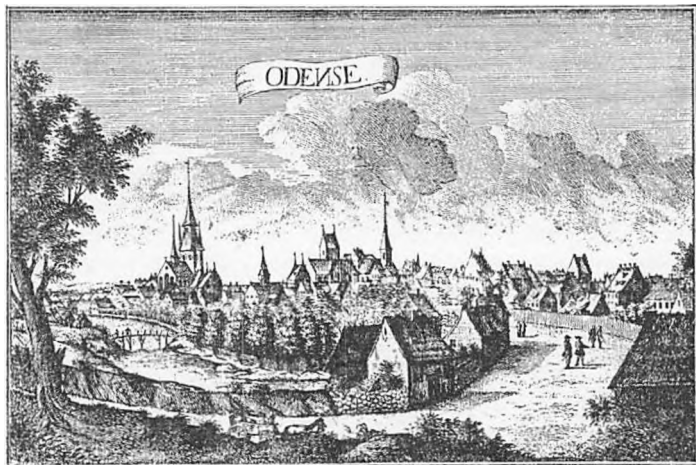

Fig. 10. Prospekt af Odense o. 1760.

lyder. Selv en By som Odense med dens glimrende Opland føler sig trykket. Den har 7—800 næringsdrivende Borgere, hvoraf kun faa er velhavende. Aarsagen til Byens Aftagen er, siger Beretteren, at kun faa af Byens Købmænd søger til fremmede Steder og andre Nationer, men i Stedet lader Flensborgere og Lübeckere hente og bringe alle Varer.

Fra alle de andre fynske Byer tales om ringe Handel, der kun omfatter grove Varer. Skibene er faa og smaa. Haandværkerne flytter ud paa Landet, fordi Konsumtionen gør det for dyrt at leve i Byerne. Og naar de er kommet derud, tager Godsejerne Magten over dem, siger Indberetningen

fra Bogense med et Suk, mens Byhaandværkerne mangler Lærlinge, fordi Drengene ikke maa flytte fra Godserne.

Fra Viborg meldes, at Handelen er stærkt aftaget i de sidste 10 Aar, fordi Korn og andre Varer er i saa daarlige Priser. Før kunde det afsættes til Norge med stor Fordel, nu kan skellig Værdi ikke erholdes for det. Magistraten og Købmændene selv kommer med de samme Klager, det er Kornhandelen, der svigter. Som altid i Krisetider klager Købmændene over illoyal Konkurrence fra Landprangere. De er overalt i Landet og i Særdeleshed omkring den forarmede By Viborg. Der er snart ikke et Sogn eller en By, uden der findes bosiddende Landprangere, som tilkøber sig Landmændenes Varer, der ellers skulde føres til rette Akseltorv, og som igen sælger alle Slags Kramvarer til Bønderne. Foruden Landprangerne led Viborg stor Skade af Krejlerne paa Limfjorden der med deres smaa Skuder sejlede omkring og handlede med Bønderne overalt, hvor de kunde komme til det.

Købstæderne var tydeligt nok haardt trængte i denne Tid. Kornhandelen laa nede. Studehandelen kunde de heller ikke tjene stort paa. Skibsfarten var ganske ubetydelig. Hertugdømmernes mere energiske Byer med Flensborg i Spidsen havde sammen med Lübeck overtaget Aktivhandelen. Holændernes Indflydelse var derimod i Tilbagegang. Haandværket led under Konkurrencen fra Landhaandværket, som Godsejerne organiserede paa en Maade, der stred mod alle Love og Forordninger, men Købstæderne havde ingen Magt til at hindre det. Mange af Smaakøbstæderne var i denne Tid reduceret til Landsbyer.

EMBEDSMÆND

Købstædernes økonomiske Forarmelse medførte Forfald paa mange Omraader, saaledes satte det sit stærke Præg paa

Bystyret. Borgernes Interesse for Byernes kommunale Sager slappedes mere og mere, Kampen for den blotte Eksistens var saa haard, at der ikke levnedes dem Kraft til andre Interesser. Dette faldt imidlertid godt i Traad med Enevældens Synspunkter. Den foretrak afgjort et centraliseret Embedsmandsstyre fremfor Selvstyre, og det var nu en let Sag at faa det gennemført. Borgerne opgav uden Modstand al Indflydelse i Bystyret.

Magistratens Medlemmer blev nu virkelige Embedsmænd, hvis Embede var et Levebrød. For at skaffe Midler til deres Løn maatte man fortsætte med Sammenlægningen af Embederne. Byfoged og Borgmesterstillingen blev som Regel slaaet sammen, hyppigt fik Byfogden tillige en Herredsfogedstilling. Hvor det endnu ikke var sket, blev Magistratsmedlemmernes Antal indskrænket til det mindst mulige. Samtidig blev Byerne sat under et effektivt Tilsyn fra oven, idet Stiftamtmandenes Indflydelse blev stærkt øget. Dette var højst nødvendigt, da Bystyret forfaldt mere og mere overalt. Hovedgrunden var Embedsmændenes ringe Kvaliteter. Byfogedembederne og de faa Magistratsstillinger, der endnu fandtes, blev besat med alle mulige tilfældige Personer, en væsentlig Kvalifikation var Ansøgerens Fattigdom. I Ansøgningerne gjorde Folk sig saa elendige som vel muligt for at kunne vække tilstrækkelig Medlidenhed til at komme i Betragtning. Lønningerne var dog sjældent saa store, at de kunde hjælpe en Mand ud af hans Fattigdom, Bedragerier og Underslæb var derfor hyppige, som Regel blev der taget mildt paa de skyldige. De kommunale Institutioner forfaldt under disse uduelige Embedsmænds Styre, men Embedsmændene følte sig alligevel højt hævet over de gemene Borgere trods al deres Kummerlighed. Et begyndende Embedshovmod kommer for Dagen. Byfogden i Roskilde raader 1721 Borgerne, »at de varer paa deres fattige Næring og

Haandværk, at de deraf kan have Brødet for dem og deres, hellere end at spilde deres Tid og Omkostninger paa unyttige Sammenkomster«. Og Borgerne i Middelfart ansøger 1718 om, »at Magistraten ej herefter som tilforn er sket, bliver tilladt at bande os paa Raadstuen og ønske, at Djævelen skulde komme i os, og skælde os, der er Hs. Majestæts Undersaatter, ud for Canailler«.

Lovgivningen for Byerne gik efterhaanden i Staa. Den betydeligste Lov, der fremkom, var Fattigforordningen af 1708, som gjorde det til en kommunal Pligt at sørge for de fattige. Midlerne til Fattigforsørgelsen haabede man meget optimistisk paa delvis at kunne faa ind ved frivillige Bidrag. Forordningen blev gennemført meget ufuldstændigt. De frivillige Bidrag rakte ikke langt, og de fattige fik ikke blide Kaar under den nye Ordning.

Omsider blev Regeringen klar over, at Embedsmændenes Standard maatte højnes. Man indførte derfor 1736 den juridiske Embedseksamen ved Universitetet, men det varede længe, før der var uddannet saa mange Jurister, at det fik væsentlig Betydning.

Omkring Aarhundredets Midte begynder det at lysne lidt i Forholdene. Embedsmændenes Kvalitet bedres efterhaanden, Styret bliver fastere, Bedragerierne færre. Samtidig begynder Borgerskabet igen at faa nogen Interesse for Byens Sager. Der fremkommer en ny Institution *De eligerede Borgere*. S sammensætningen var meget broget. Valgmaaden skiftede fra By til By og fra Gang til Gang. Deres Opgave var at »observere Byens Tarv«. Omraadet for deres Myndighed var ganske ubestemt. Til en Begyndelse var deres Indflydelse ringe, med Tiden voksede den noget.

I HOVEDSTADENS SKYGGE

Hovedaarsagen til Købstædernes Fattigdom var Landbrugsgets daarlige Kaar. En anden var Regeringens stadige Begunstigelser af København. I Forholdet København—Provinserne handlede Regeringen bogstaveligt efter det gamle Ord: Den der har, ham skal gives, den der ikke har, fra ham skal endog tages det lidet, han har.

København fik Kompagnierne. København fik Manufakturterne. København fik Banken 1736, saa Provinserne i finansiell Henseende blev ganske afhængig af Hovedstaden. København skulde have det absolutte Handelsherredømme over de danske Provinser. 1726 fik den saaledes Eneret til at have Oplag af Vin, Salt, Brændevin og Tobak, nogle af Tidens vigtigste Forbrugsvarer. Provinserne skulde derefter hente deres Forsyninger af disse Varer fra København. Det faldt dem meget besværligt, og de klagede sig saa haardt over det, at Forordningen maatte ophæves allerede 1730. Men ved den nye Toldrulle 1732 fik Hovedstaden Oplagsrettigheder, der fuldt ud opvejede Tabet.

Denne Politik blev egentlig ikke drevet i ond Hensigt mod Provinserne, den havde endog en vis fornuftig Begrundelse. Danmark kunde ikke være stærk alle Steder i Handel og Industri, men et Sted, i Hovedstaden, kunde der vel opnaas noget, naar blot alle Kræfter sattes ind der. Desuden var Tidens ledende Statsmænd ofte stærkt økonomisk interesserede i de københavnske Foretagender. Men hvor gode Grunde, der end kunde gives for Politikken, Skaden var Provinsernes, og de fik den at føle.

Særlig haardt var det, da København fik en Række glimrende Handelsaar, under Syvaarskrigen 1756—63, under den amerikanske Frihedskrig 1776—83 og under Revolutions- og Napoleonskrigene fra 1792. Mens Guldstrømmen flød til

Hovedstaden, fik kun enkelte af de største Provinsbyer en lille Part af den, og Bitterheden mod den begunstige Hovedstad voksede og gav sig kraftige Udtryk.

STÆDERNES LUKSUS

De mange Forfattere, som beskæftiger sig med Aarsagerne til Købstædernes Fattigdom, undlader sjældent at nævne den overhaandtagende Luksus som en af de væsentligste.

Nu er Klagerne over Overdaadighed, Luksus og nye Moder aldeles ikke karakteristisk for denne Tid alene. De kendes fra Oldsagnene op gennem Historien til vore Dage. Alligevel havde Tidens Moralister maaske nogen Grund til deres Klager. I 1700 Tallets første Halvdel foregaar en væsentlig Ændring i den materielle, borgerlige Kultur. Den melder sig først i Hovedstaden og i de velhavende Kredse, men trænger hurtigt ned til de bredere Lag.

En af Tidens Forfattere lægger Skylden for denne paa det asiatiske Kompagni: »Vi lærte den asiatiske Luksus at kende, før vi lærte Industrien, det er Grunden til vor Fattigdom«. Udtalelsen holder ikke Stik, men det er rigtig nok, at Tilværelsen fik et andet Præg, man levede behageligere end forhen.

Renæssancens tunge og ubekvemme Møbler afløstes af elegante Dragkister og Kommoder. I Stedet for de umage lige Stole og Bænke faar man polstrede Stole og Kanapeer med bløde Sæder. Nipssager i Lak og Porcellæn tager Pladsen fra de tunge Krus og Tintallerkener. I Klædedragten trænger Bomulden og Silken sejrende frem, ogsaa Herrerne klæder sig i Silke. Nye Drikke Kaffe, The og Chokolade vinder Indpas, Ølkruset forsvinder fra Borgerens Bord. Ris, Sago, Sukker og alskens Krydderier bliver almindelige Bestanddele i Maden. Det gode, gamle Saltmadsfad forsvinder.

Alt dette nye kostede Penge. Kinafarerne forærede ikke deres Varer væk. Pengene kunde selvfølgelig være givet ud paa anden Maade, og paa en bedre mente Moralisterne. Men det nye øvede en stærk Dragning paa Sindene, og ingen vilde være ringere end de andre. Deraf de store Parykker, Fontanger, Bærestole og Karrosser, deraf Trangen til at leve over Stand og Formue, som Holberg spottede og som Jeronimus'erne rystede paa Hovedet af.

FREMSKRIDT OG FATTIGDOM

I Aarhundredets Slutning gik det uimodsigeligt fremad for de fleste danske Købstæder. De stigende Indbyggertal vidner om det, men Fremgangen var beskeden, og for en Tid, hvor man nærrede en hellig Tro paa det hurtige Fremskridt, tog den sig slet ikke ud som Fremgang, men som Stilstand eller snarere Tilbagegang.

Mange Forfattere raabte paa Reformers af Næringslivet, og mange stillede Reformforslag. For at gøre disse des mere attraaværdige tegnede de Billedet graat i graat og fældede haarde Domme over Borgernes Villie og Evner. Der var da ogsaa endnu nok at kritisere.

Købmændene havde ingen Forstand paa at handle hævder en Skribent i 1770-erne. Hvad har de i deres Boder, spørger han. Fisk, Jern, Salt, Tømmer, Kul, Hør og Hamp og intet andet. Det er gængse Bondevarer, hvad man vil have af Fornødenheder iøvrigt, maa man købe af Jøder og Bissekræmmere eller af Herremændene, for de forstaar at handle. De arme Købmænd kan selvfølgelig ikke leve af den Smule Handel, de har. De maa slaa sig paa Brændevinsbrænden, Krohold og Smugleri, og de er endda ved at rive det tørre Brød af Munden paa hinanden. Skibsfart og Udenrigshandel kan de ikke tænke paa, Høkere, som de er. Haandværkerne er ikke bedre, de er udelige og uoplyste. Den eneste Næ-

ring, der trives i Byerne, er Brændevinsbrændingen. Den er just ikke til Gavn for Befolkningen, men, siger Forfatteren, tager man Brændevinsbrændere og Kromænd bort fra Byerne, tager man Byerne med samtidig.

Trods det skarpe Blik, Forfatteren har for Købstædernes Mangler, er han dog ikke skarpsindig nok til at finde andre Midler til at hjælpe dem end de gamle: Væk med Markeder og Landhandel, Regulering af Købmændene, Regulering af Haandværkerne. Strengt Politi over Købstædernes Rettigheder er hans Løsen.

I 1790-erne er Forholdene ikke bedre efter de samtidige at dømme. Byerne har ingen Fabrikker, og ingen Handel uden med lidt Korn paa Norge. Købmændene er faa, de øvrige Borgere ernærer sig som slette Haandværkere, Brændevinsbrændere og Kræmmere og er for en Del lige saa fattige, som deres Huse er forfaldne. Alle Indbyggerne er udannede og uoplyste, mange Købmænd kan kun med Nød skrive deres eget Navn, Haandværkerne er endnu ringere for slet ikke at tale om de Betlere og Fattigfolk, der mest opfylder de smaa Købstæder, »for det kan ikke nægtes at vore Købstæder ligger nedsunkne i dyb Armod. Synet af de faldefærdige Bygninger, den paa Gaderne herskende Tomhed, overbeviser enhver herom. Jeg siger alle vore Købstæder, thi lad være at Armoden i Aalborg, Helsingør, Randers og Odense ikke er saa fremstikkende som i Korsør, Viborg, Køge, Ringsted og Vordingborg. Saa er Mængden ikke mindre arm i hine end i disse, ja stundom armere uden Tvivl, fordi den mellem de formuende herskende Luksus ikke er af den for Haandværkerne nyttigste Art«.

Kun sjældent lyder lysere Toner, man maa saa langt som til Festtalerne for at finde dem. 1791 holdt Stiftamtmanden over Aarhus Stift, den tidligere Statsminister Ove Høeg Guldberg en Tale i Horsens i Anledning af Udbedringen

af Horsens Havn. Efter Omtale af Havnens Velsignelser for Byen op Oplandet sluttede han: »Fra første Dag har jeg kendt denne Bys gode Tænkeart, Borgernes indbyrdes Hjælpsomhed og sjældne Iver for alt, hvad der kan være til Byens Opkomst. Vor Havn, vort Skolevæsen, vor Spindeskole, vore Anstalter mod Betlere er alle i de sidste Aar kommet i Orden. Holder fast mine Medborgere ved dette retskafne Sindelag. Befordrer med hinanden denne kære Bys Bedste«.

Man maa haabe, at der har været Grund til mange Festtaler som denne i de danske Købstæder, hvor der trods Fattigdom alligevel var Fremskridt.

Fremgangen tegner sig klart i Indbyggertallene fra Folketællingen 1801 (se Tabellen). Saa godt som alle Købstæderne er vokset, flere af dem endda ret betydeligt. Kun hos seks er der Nedgang at spore, mellem dem er Horsens, hvis Flid og Vindskibelighed Høegh-Guldberg roste saa smukt. Tre Byer, Odense, Aalborg og Helsingør er nu naaet over 5000, Aarhus og Randers har passeret de 4000. Især er Randers gaaet imponerende frem, Fredericia har ligeledes fortsat sin smukke Fremgang. De sjællandske Købstæders Nedgang er standset, men kun Holbæk, Kalundborg og Korsør er naaet væsentligt højere end 1672. Slangerup fortsætter den Tilbagegang, der skulde sætte den udenfor Købstædernes Rækker 1809. Paa Fyn er Svendborg og Kerteminde i god Vækst, og Byerne paa Smaaøerne, Rudkøbing, Ærøskøbing og Marstal har ligefrem en Glanstid. Bornholms Hovedstad Rønne indtager nu en Plads blandt Danmarks 10 største Købstæder.

BYERNES KULTURELLE LIV

Den langvarige Depression havde ikke været til Gavn for Købstædernes kulturelle Liv. I mange af de mindre Køb-

stæder var Latinskolerne blevet nedlagt, og det kneb stærkt med at holde nogenlunde danske Skoler i Gang. Nogle Erklæringer, der indkom 1755 i Anledning af en Plan om en ensartet Ordning af Købstadskolevæsenet, røber kummerlige Forhold i de fleste Byer, mange Børn voksede op uden at lære Læsning og Skrivning. I de større Byer var Forholdene nogenlunde, fra Aalborg lyder det endog triumferende: »Her findes eksemplariske, vindskibelige og opbyggelige Skolemestre, ved hvis Flid Børnene gør god Forfremmelse«. Skolevæsenet fik bedre Kaar i Aarhundredets Slutning, men først efter 1814 fik Købstæderne et ordnet kommunalt Skolevæsen.

I denne Tid begynder de første Aviser at dukke frem. Odense fik sin første Avis 1735, Aalborg sin i 1767, Viborg fulgte efter 1773 med »Den Viborger Samler«, Fredericia kom med 1786 og Aarhus 1794. Aviserne var ubetydelige af Indhold og kom ikke i store Oplag, men de bidrog dog til at øge den Interesse for Almenvellet, der voksede frem i denne Tid, og som i Aarhundredets sidste Tiaar gav sig Udslag i Dannelsen af Klubber i de større Byer. I Klubberne mødtes Borgerne om Aftenen, spillede Kort, sang og diskuterede Politik. Klublivet var stærkt paavirket af den franske Revolution. Blicher giver en fornøjelig Skildring af Jakobinerklubben i Viborg.

De snedige Klubværter fandt paa at arrangere Baller, og de indførte Billarder og Keglebaner; saaledes skød Forlystelseslivet nye Blomster. Det havde ellers maattet bevæge sig i de gamle Baner. Aarets, Livets, Lavs og Kompagniers Fester havde udgjort Grundstammen. Tilfældige omrejsende Gøglere havde givet deres Tilskud.

Nu fik man ogsaa Smag for Teater. I Odense dannedes et dramatisk Selskab 1789, snart kom Aarhus med, og i Løbet af kort Tid blev hele Borgerstanden grebet af den

voldsomste Teaterlidenskab. O. Høegh-Guldberg siger i sine Erindringer desangaaende: »Privatteatrene i Jylland udgjorde en Hovedingrediens i Folkeforlystelsesvæsenet. Det var som et Bersærkerraseri, der havde grebet Folkene. Enhver Flække fra Aalborg til Skanderborg, havde et eller flere Smaateatre, stundom Noblessen sine, Skoledisciplene deres og Gaardskarlene og Tjenestekarlene deres«.

Samtidig begyndte Byerne at plante Lystanlæg, og i Skovene nær Købstæderne opstod Restaurationer, hvor Borgerne søgte hen til Vederkvægelse og Forlystelse om Sommeren.

En stor Dag for Købstæderne var desuden Kongens Fødselsdag, der blev fejret med alle tænkelige Festligheder. I Odense befandt man sig i en sand Festrus, hedder det. Endnu større Festlighed var det, naar Kongen en enkelt Gang kom paa Besøg i Købstaden. Det var Dage, der mindedes længe.

KRIG OG KAPERERE

De større Købstæder, der havde nogen Søfart, tjente store Penge i de gyldne Aar før 1807, og de led tilsvarende Tab i Krigen mod England 1807—14, da vor Handel blev ødelagt, og største Delen af vor Handelsflaade blev taget af Englænderne. Nogle af Tabene vandt man Erstatning for gennem Kaperier. Næsten alle Søkøbstæder havde Kaperskibe paa Søen, og enkelte af dem hentede gode Priser, som gav Deltagerne store Fortjenester. Navnlig Helsingør drev Kaperiet med Iver, den udsendte ialt 58 Kaperskibe, og de gjorde gentagne Gange store Kup. Heldige Togter bragte Penge til Købstæderne og blev fejret med vilde Fester, men Pengene forsvandt i Pengeforvirringens Aar, og efter Krigen laa Købstæderne ribbede og fattige som før. Kun enkelte af Byerne havde omsat noget af Gevinsterne i anseelige Senbarok- og Empirebygninger.

Aarene efter Krigen blev haarde for alle. Da England indførte Korntold, faldt Priserne paa det danske Korn stærkt, de øvrige Landbrugsvarer fulgte med i Faldet, og Resultatet blev en voldsom Landbrugskrise. Den lammede Købstædernes Handel, de blev revet med i Krisen. Aalborgkøbmanden Jakob Kjellerup skrev 1820: »Intet kan nu i nogen Gren foretages, alt bliver med hver Dag værre, og al Næring og Bjæring er her ophørt«. Mange Fallitter ramte Købmandsstanden.

Alligevel kom Købstæderne hurtigere over denne Krise end over saa mange tidligere; da Landbruget kom nogenlunde paa Fode, satte en ny solid Opgangstid ind for dem, den manifesterede sig ved et stigende Indbyggertal. For en Tid lykkedes det ligefrem Købstæderne at tage Føringen fra Hovedstaden. København havde nemlig lidt endnu haardere under Krigen end de øvrige Byer. Kompagnierne sygnede hen, Industrien forfaldt, og Hamborg tog finansielt Føringen fra København. Provinsbyerne købte deres Varer og fik deres Kredit i Hamborg. Det københavnske Handelsvælde over Provinsen blev i denne Tid brudt.

DE GODE, GAMLE DAGE

Vil man forsøge at anbringe det kendte Begreb, de gode, gamle Dage et eller andet Sted i Historien, kommer man i store Vanskeligheder. Tiderne har aldrig været helt fuldkomne. Kværuanter har aldrig manglet noget at gøre Vrøvl over, Moralister aldrig Genstande for Forargelse. Der har altid været Fattigdom, Sygdom, Smuds og Elendighed at ynkes over. Men har de danske Købstæder haft Dage, som med nogen Ret kan kaldes baade gode og gamle er det uden Tvivl Tiaarene før og efter 1850 eller for at sætte et skarpt Skel Tiden indtil 1857, da en ny Æra indtræder.

Dagene var ihvert Fald gamle. Mange smaa og adskillige

lidt større Købstæder slumrede i, hvad man med et poetisk Udtryk kalder en Tornerosesøvn. Udviklingens hæsblesende Jag strøg endnu ikke gennem Gaderne. Ingen Forandringer skete, næsten ingen. En Haandværkssvend fra Kolding drog paa Valsen. Efter tre Aars Forløb vendte han hjem og saa da, at et af Byens Huse i Mellemtiden var blevet kalket, men ellers var der ikke sket Ændringer i Byens Udseende, mens han havde været borte.

Næringslivet havde endnu bevaret de Former, der var udviklede i Middelalderen. Borgerne pløjede stadig deres Marker og drev deres Kvæg ud paa Fælleden ved Morgengry. Iøvrigt nærrede de sig ved Handel og Haandværk, som de havde gjort fra Arilds Tid.

Torvehandelen var stadig et fremtrædende Træk i Byens Liv. Paa Torvedagene rullede som før Bøndervogne i stort Tal hen over Gaderne, og paa Torvet gik Handelen under de gamle Former. De store Købmandsgaarde havde dog trukket meget af Handelen til sig. Vogne i Snesevis staldede ind i de rummelige Gaarde. Købmanden købte, hvad Bonden førte med sig af Korn, Smør og Fedevarer og forsynede til Gengæld Bonden med, hvad han kunde have Brug for.

Gamle var Dagene, men var de gode? Ja, stort set. Ganske vist blev der som tidligere klaget over Fattigdom og Næringsløshed, men nu med langt mindre Grund end tidligere. Det gik stadig fremad, omend langsomt, og Fremgangen var ikke betinget af Krigskonjunkturer eller andre heldige Omstændigheder, men af Landbrugets Udvikling over en bred Front. Aar for Aar voksede Landbrugsproduktionen, større og større Varemængder gik gennem Købstæderne til Udlandet. Saaledes eksporterede Holbæk 1830 ca. 41 000 Tdr. Korn, 1846 ca. 130 000 Tdr. Priserne steg, Bønderne tjente mere og mere og blev stedse bedre Købere.

De store Købmænd fik igen Penge mellem Hænderne. De kunde atter holde Skibe paa Søen, de begyndte saa smaat at anlægge Fabrikker, og Fabrikkerne betalte sig i Mod-sætning til tidligere Tidens kostbare Eksperimenter. En jævn Strøm af Indvandrere gik fra Land til By, Købstæderne voksede i Folketal og Velstand.

Lutter Idyl var Forholdene ikke. Mange fattige havde Besvær med at bjerge det daglige Brød i nogenlunde tilstrækkelige Portioner. Talrige Mangler kunde paapeges. Gadebelysningen og Brolægningen var slette. Paa Torvene stod Vandposte, hvortil Vandet førtes gennem raadne Trærender. Almueskolerne var trods Skoleloven af 1814 daarlige. Politiet var af ringe Kvalitet. Arresterne var sande Huler under Raadhuset. Hospitalerne var som Sundhedsvæsenet i det hele taget elendigt. Men trods dette var Fremgangen dog uomtvistelig.

NYT STYRE

Embedsstyret i Købstæderne, var i de fattige Aar efter 1814 kommet i en ny alvorlig Krise; den skyldes de elendige Kaar, Embedsmændene levede under. Ved Svindel og Underslæb søgte de at sikre sig det daglige Brød. Det er aabenbart gaaet godt i mange Tilfælde, for de dækkede kollegialt hinandens Svagheder, men nu og da kom Bedragerierne for Dagen. Regeringen tog dog som Regel meget lempeligt paa de skyldige, der ofte kunde henvise til store Restancer i Gagebetalingen og til deres haabløse Omstændigheder iøvrigt. Kun i de færreste Tilfælde blev de bedrageriske Embedsmænd afskediget, endnu sjældnere straffet.

Da der i Trediverne begyndte at komme lidt mere Interesse for offentlige Sager blandt Folk, og da Stænderforsamlingerne var blevet indført, begyndte man ogsaa at tænke paa Reformer indenfor Købstadstyret. En Regeringskom-

mission blev nedsat for at udarbejde nye Kommunallove. 1835 forelagde den Roskilde Stænder et Forslag, der var udarbejdet med de preussiske Kommunallove som Forbillede. Princippet var, at Magistraten skulde styre under Medvirken af Borgerrepræsentanter og under Kontrol af Regeringen. Den nye Købstadlov kom 1837. Den gav Borgerne en

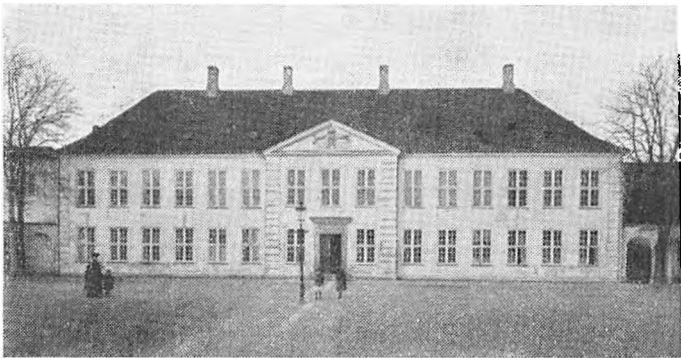

Fig. 11. Palæet i Roskilde, hvor den sjællandske Stænderforsamling mødtes.

betydelig Andel i Styrelsen. De fik Ret til frit at vælge Borgerrepræsentationen. Valgbarheden var dog afhængig af Grundejendom eller af Næringsskat af en vis Størrelse, det samme var Tilfældet med Valgretten. Borgerrepræsentationen valgte selv Formand og fik Ret til at vælge Medlemmer af Fattig-, Skole-, Havne- og flere Kommissioner, desuden skulde den udpege to Raadmænd til at tage Sæde i Magistraten, som derefter bestod af Byfogden, den kongevalgte Borgmester og de to Repræsentanter fra Borgerrepræsentationen. Den bevillende Myndighed var tillagt Magistrat og Borgerrepræsentation i Fællesskab.

Til de første Valg var Deltagelsen livlig, mere dog af

Nysgerrighed efter at prøve det nye end af dybere Interesser for Kommunalstyret. Kun de øverste Lag af Borgerskabet var interesserede, Borgerrepræsentanterne var som Regel ivrige nok, alligevel forløb Samarbejdet mellem dem og Embedsmændene uden større Rivninger.

NYE TIDER

INDUSTRI OG LIBERALISME

Fremgangen i Købstædernes Næringsliv tog voldsom Fart efter 1850. Befolkningen voksede saa stærkt som ingensinde tidligere. Smaa Forretninger blev store, nye dukkede op, Fabrikker blev anlagt og betalte sig. Folk tjente Penge — flere Penge end man tidligere havde drømt om at tjene.

Borgerne saa Fremgangen, og de saa, at den ikke kom, som man ellers før havde regnet med, at Fremgang skulde komme for Købstæderne: gennem Statens Støtte, gennem Privilegier og Monopoler, ved at holde fremmed Konkurrence ude eller ved at kvæle al Handel og alt Haandværk paa Landet. Tværtimod, Fremgangen blev vundet gennem de enkeltes resolute Udnyttelse af de Muligheder, der bød sig.

Da blegnede de gamle Idealer om den lukkede og beskyttede By, om det af alskens Forordninger og Lav bundne Næringsliv. Kendsgærningerne viste, at det var den stik modsatte Vej, man skulde gaa. Jo større Frihed, des større Chancer. Den fri Konkurrence, der før havde været betragtet som rent fordærvelig for al borgerlig Næring, blev nu det store Ideal, den alene gav de rørte Vande, det var værd at fiske i. For Købstæderne blev det en Nødvendighed at sprænge de Baand, der hængede Erhvervenes Udfoldelse.

Alt dette var ikke noget, man fandt paa herhjemme. Det

var prædiket og praktiseret i andre Lande, før det kom her. Hvad der skete var blot, at Forholdene overbeviste Borgerne om de nye Ideers Rigtighed.

Gennem længere Tid havde man saa smaat læmpet Købstædernes næringsretslige Monopoler. Adskillige Former for Handel og Haandværk var blevet tilladt paa Landet, men sin endelige Anerkendelse fik den nye Tingenes Tilstand i Næringsfrihedsloven af 1857. Efter denne skulde det være enhver tilladt at nedsætte sig som Købmand eller Haandværker, hvorsomhelst og naarsomhelst. Kun en eneste lille Rest af Fortidens Beskyttelse beholdt Købstæderne i en Bestemmelse om, at ingen Høkerforretninger maatte oprettes i en Afstand af 1 Mil fra Købstaden, det var det saakaldte Læbælte.

Næringsfrihedsloven blev ikke gennemført uden Modstand. Mange Haandværkere og Smaahandlende saa med Ængstelse hen til en Tid, da de skulde staa paa egne Ben uden Støtte i Lavet eller i gamle Forrettigheder. En Protestadresse mod Loven samlede 15 000 Underskrifter. Protesten forudsagde Købstædernes fuldkomne Ruin. Man truede med, at de vilde blive revolutionære(1) og vælte baade sig selv og Samfundet! Hvem skulde bære den store Arbejdsløshed, der maatte blive en Følge af Loven, spurgte man.

Disse ængstelige formaaede dog ikke at standse Udviklingen. Loven blev vedtaget trods alle Protester, dog skulde Lavstvangen først ophæves Januar 1862.

Loven fik ikke de Virkninger, man havde frygtet. Naar man havde varslet, at enhver Bonde herefter vilde blive Købmand, var det helt forkert, Bønderne havde andre og mere indbringende Ting at beskæftige sig med. Haandværkerne voldte Loven derimod visse Vanskeligheder, navnlig i Forholdet til Svendene, der nu frit kunde nedsætte sig

som Mestre, naar de vilde. Paa et Møde for Købstaddelegerede 1869 var Klagerne saa stærke, at der Aaret efter blev nedsat en Købstadkommission, der skulde undersøge Klagernes Berettigelse. Kommissionen gjorde sit Arbejde. Den gav Købstæderne den Indrømmelse, at der var Vanskeligheder, og den søgte at lappe lidt paa dem, men iøvrigt mente den, Grundlaget for Klagerne var for svagt.

JERNBANER OG HAVNE

Sammen med Handelens og Industriens fulgte Transportvæsenets Udvikling. Jernbanerne og Dampskibene blev af omfattende Betydning for Købstædernes Næringsliv.

Jernbaneproblemet blev aktuelt i 1850erne. Kongeriget havde faaet sin første Jernbane mellem København og Roskilde 1847, nu skulde Nørrejylland have sine Jernbaner. To Hovedsynspunkter gjorde sig gældende for deres Anlæg. Det ene gik ud paa, at Stambanerne skulde være Tværbaner med Retningen Øst—Vest, det andet paa en Længdebane med nord—sydlig Retning. København og Øerne holdt paa Tværbanerne. Det jyske Jernbanenet skulde være en Forlængelse af Banen over Sjælland—Fyn, saa Forbindelsen mellem Hovedstad og Provins blev saa let som mulig. Tværbanerne vilde tillige medføre at Danmarks Handel blev orienteret mod Vest, mod England. Banerne skulde dels gaa fra Kolding til Hjerting, dels fra Aarhus over Viborg til Hjarbæk. Fra Hjerting og Hjarbæk skulde der saa etableres Dampskibsforbindelse til England. Jyderne holdt derimod paa Længdebanen, saa den stærke Handelsforbindelse, Halvøen havde med Hamburg, kunde opretholdes.

Iøvrigt var Synspunkterne paa Jernbanernes Formaal og Antagelserne om de Virkninger, de vilde faa, højst forskellige. I Almindelighed mente man dog, at de vilde virke fremmende for Næringslivet. Mange holdt derfor paa, at

de skulde anlægges, hvor dette stod længst tilbage, en eventuel jysk Længdebane skulde saaledes gaa gennem Vest- eller Midtjylland. Østkystens Købstæder, kunde saa eventuelt forbindes med Stambanen ved Sidebaner.

Købstæderne stod ogsaa usikkert overfor Jernbanespørgs-

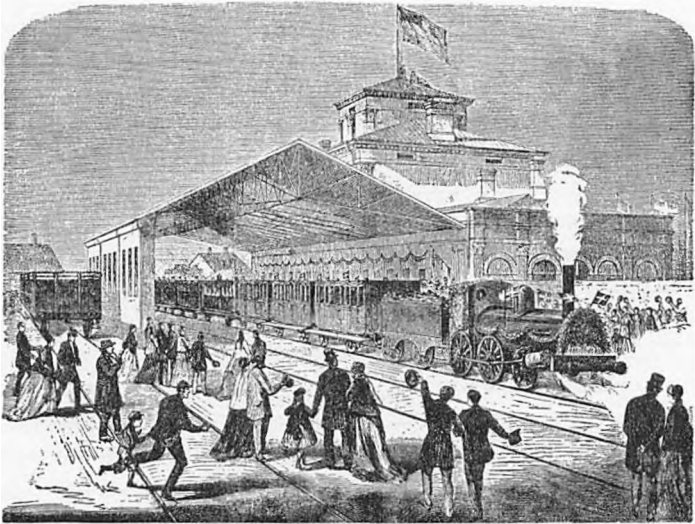

Fig. 12. Jernbanen fra Randers til Aalborg aabnes 1869.

maalet. Vilde Banerne i det hele Taget blive til Gavn for dem, spurgte man. De smaa Byer var ængstelige for, at Banerne vilde begunstige de store paa deres Bekostning. De store frygtede, at Banerne vilde skabe en Købstad ved hver Station. Hvilken Indflydelse vilde Banerne faa for Oplandet? Hidtil havde Købstæderne saa nogenlunde haft deres faste Opland. Vilde Banerne ikke forrykke alle Grænser? Efterhaanden sejrede dog Troen paa Banernes heldige Virkninger, og Østkystens Byer gik ind for at faa Længdebanen

saa nær som muligt, helst gennem Byerne. I dette Krav fik de Støtte fra militær Side, som fandt det ønskeligt, at faa en Bane, der stod i umiddelbar Forbindelse med Østkystens Havne.

Tværbaneprojektet sejrede imidlertid i første Omgang. Man begyndte paa Anlægget af Banen Aarhus—Viborg—Struer. Længdebanen vandt efterhaanden saa mange Tilhængere, at det endelige Resultat blev et Kompromis. Jylland fik en Længdebane gennem Østkystens Havnebyer, men denne skulde gennem Tværbaner have Forbindelse med Vestkysten og over Fyn med Øernes Jernbanenet. I sin Helhed var Banen Vamdrup—Frederikshavn bygget 1879. Foruden Tværbanen Aarhus—Struer fik den Tværbanerne Skanderborg—Skjern og Lunderskov—Esbjerg. Samtidig blev Banen over Fyn og det sjællandske Jernbanenet bygget. I Løbet af Tredserne og Halvfjerdserne fik alle de større danske Købstæder deres Jernbaner.

Havde Købstæderne været i Tvivl om Jernbanernes Velsignelse, blev de snart revet ud af denne, Jernbanerne bragte Folk og Velstand til dem. De lærte snart, at det gjaldt om at faa saa gode Jernbaneforbindelser som muligt saavel med de fjernere Landsdele som med det snævre Opland. Da Stambanerne var færdigbyggede, begyndte Købstæderne med stor Iver at arbejde for at faa et veludbygget Lokalbanenet.

Sammen med Jernbanerne udvikledes Skibsfarten, hvor Dampskibene trængte sejrende frem. Efter 1814 havde adskillige Provinsbyer, navnlig Aarhus, men ogsaa Odense, Svendborg og Randers udviklet en betydelig Skibsfart. Afgørende for Konkurrencen paa dette Omraade blev Havnespørgsmaalet. Hidtil havde mange Købstæder haft deres Havn i en Aamunding, der Tid efter anden sandede til. Nu blev der mellem Byerne et stærkt Kapløb om at faa deres Havne udbyggede, saa de kunde tage mod de stadig flere og større Skibe, der blev taget i Brug.

Allerede 1802 havde Odense faaet løst sit Havneproblem ved at faa gravet Kanalen ind til Byen, og Byen sørgede for hele Tiden at holde den paa Højde med de Krav, Skibsfarten stillede. Randers fik uddybet Fjorden, saa store Skibe kunde gaa ind til den.

Nye Havne eller Kanaler kunde ændre Handels- og Transportforhold for mange Købstæder. Saaledes betød Aabningen af Aggerkanalen i første Omgang et Slag for Aalborgs Skibsfart, idet de vestlige Limfjordsbyer takket være den kunde frigøre sig for Aalborgs Handelsvælde. For at bøde paa dette Tab fik Aalborg uddybet Løgstør Barre til en Dybde af $2\frac{1}{2}$ m, saa den kunde sende større Skibe ind i Fjorden, men samtidig fik den Bekymringer med Hals Barre, der spærrede de store Dampskibe ude fra Limfjorden, mens Aarhus i Syd og Frederikshavn i Nord havde Havne, der kunde tage dem og derved kunde fravriste Aalborg en betydelig Del af dens Handel.

KOMMUNERNES OPGAVER

Blandt Grundlovens Løfteparagraffer var bl. a. den, at Kommunernes Ret til under Statens Tilsyn at ordne deres egne Sager, skulde ordnes ved Lov. Disse Love, der skulde sikre Købstædernes Selvstyre, lod vente paa sig. Den første, en kommunal Valglov, kom 1860. Loven var præget af de nationalliberales Skepsis overfor den almindelige Valgret. Denne var bevaret forsaavidt, som alle voksne Mænd skulde deltage i Kommunalvalgene, men de skulde kun vælge den største Halvdel af Borgerrepræsentationen, den mindste Halvdel skulde vælges af den højstbeskattede Femtedel, der saaledes fik dobbelt Valgret. Magten i Byerne vedblev dermed at være i de besiddende Klassers Hænder.

Denne Valglov fik fortsat Gyldighed under den nye Lov om Købstædernes Styre af 1868, der erstattede Borgerrepræ-

sentationen med et Byraad med besluttende Myndighed i kommunale Sager. Den udøvende Myndighed kom efter den nye Lov til at ligge hos en kongevalgt Borgmester, som fik Sæde og Stemme i Byraadet. Byraadets Myndighed blev betydeligt større end den gamle Borgerrepræsentations, idet alle de særlige Kommissioner blev ophævet. Stiftamtmandens Tilsynsret med Købstæderne faldt bort, og de blev lagt direkte under Indenrigsministeriet.

Systemskiftet 1901 bragte Købstadstyret endnu et Par Skridt i demokratisk Retning. Det fik Udtryk i den kommunale Valglov af 1908, der gav lige og almindelig Valgret til alle Vælgere, og som udstrakte Valgretten til at omfatte Kvinder. 1919 indførtes endelig folkevalgte Borgmestre i Købstadkommunerne. Borgmesteren skulde vælges af og blandt Byraadsmedlemmerne paa første Møde efter nyt Valg.

Dermed havde Købstæderne formelt faaet fuldt Selvstyre. Reelt er deres Myndighed blevet betydeligt indskrænket gennem Statens Bestræbelser for en stadig videregaaende Centralisering af Magten.

Til en Begyndelse havde de Nationalliberale Magten i Købstæderne. Da deres Rolle var udspillet i Halvfjerdserne, gik Magten over til Højre, der fandt sine Tilhængere i samme Kredse. Under Forfatningskampen fik Venstre nogen Indflydelse, og henimod Aarhundredets Slutning begyndte Socialdemokraterne at gøre sig gældende i Kommunalpolitikken. Efter Valgloven af 1908 har Kampen om Magten i Byerne staaet mellem Konservative og Socialdemokrater. I de fleste Købstæder har de sidste faaet Flertallet. De Radikale har gjort sig gældende i nogen Grad, mens Venstre sjældent har formaaget at hævde sig i Bypolitikken.

Tiden efter 1857 har bragt en voldsom Udvidelse af Købstadkommunernes Opgaver. De gamle Felter Fattig-, Skole-, Sundheds- og Havnevæsen m. m. er alle blevet stærkt ud-

videde, og en Række nye Opgaver har meldt sig. Bl. a. har Kommunerne paataget sig Anlægget og Driften af en Række store Virksomheder som Vand-, Gas- og Elektricitetsværker.

Med de udvidede Opgaver er Kommunernes Udgifter vokset kraftigt. Et Par Tal vil illustrere Forholdet. Holbæk havde 1875 et Budget paa 61 000 Kr., 1900 var det steget til 135 000 Kr., 1913—14 til 354 000 Kr. og 1935—36 til 1 552 000 Kr. I samme Tidsrum var Byens Indbyggerantal steget fra ca. 3000 til ca. 12 000. En Del af Pengene indtjener Kommunerne ved Driften af de kommunale Værker, men det meste maa dækkes gennem øgede Skatter. Skatterne er derfor betydeligt højere i Købstæderne end i Landkommunerne.

KØBSTADEN SKIFTER HAM

Hvis en Borger fra Tiden omkring 1600 havde faaet Lejlighed til at aflægge en Visit i sin By ved 1850, vilde han sikkert slet ikke føle sig fremmed. Han vilde kunne nikke genkendende til mange Gaarde og Huse, Gadebilledet vilde være nogenlunde det samme, broget og farverigt. Brolægningen vilde maaske være lidt mere jævn end i hans Tid og et Par Tranlamper hist og her i deres Jernarme vilde ogsaa være Nyheder for ham, ellers var der ikke sket større Ændringer i Stadens Udseende i den forløbne Tid. Men kom han igen til sin By et halvt hundrede Aar senere ved Aarhundredskiftet, da vilde han stirre forundret omkring sig, alting vilde være nyt og fremmed for ham. Byen havde i den mellemliggende Tid ganske skiftet Udseende.

Den stærke Tilstrømning fra Land til By, gjorde Købstædernes Udvidelse til en Nødvendighed. Hidtil havde de saa nogenlunde kunnet holde sig inden for de Rammer, der var afstukne engang i Middelalderen, nu maatte de brede sig til alle Sider, hvor der fandtes Muligheder for det. Nye

Kvarterer skød op. Til en Begyndelse, i Tredserne og Halvfjerdserne, var det lave Rækkehus den dominerende Hus-type i de mindre Købstæder, og de forekom ogsaa i Udkanterne af de større. De havde den væsentlige Fordel, at de var billige at opføre, ellers var der ikke noget godt at sige om dem. Efterhaanden steg Grundværdierne i Købstædernes Nærhed saa meget, at Grundene maatte udnyttes bedre, man begyndte derfor at bygge i Højden. Kravene om, at der skulde bygges billigt, fik ogsaa her Lov til at gaa foran de hygiejniske og æstetiske, det er ikke smukke Monumenter, Tidens Byggeri har sat sig.

Inde i de gamle Bydele tog man samtidig fat paa et større Oprydningsarbejde. De gamle Bindingsværksbygninger fandtes ikke længere tidssvarende til Beboelses- og Forretningslokaler, man rev derfor rask væk ned paa dem de fleste Steder. I Nybygningerne efterlignede man til Gengæld allehaande historiske Stilarter, dog paa en Maade Eftertiden har haft svært ved at paaskønne. Kun i Byer, hvor den økonomiske Udvikling var gaaet i Staa, som i Ribe, fik det gamle Lov at blive staaende i større Udstrækning. Nu har man lært at værne bedre om Byens gamle Minder, dels fordi man har faaet større Forstaaelse for det overleveredes Værdi, dels fordi de gamle Huse udgør en væsentlig Del af Købstædernes Turistattraktioner.

Efterhaanden fik man gennem Byggevedtægter sat en Stopper for de værste Udskejelser, og gennem det nye Aarhundrede har man kunnet spore en gradvis Forbedring af Smagen. Man har i højere Grad end tidligere vidst at afpasse Bygningernes Udseende efter deres Funktion, og selv om denne Tendens ogsaa har medført Overdrivelser, vil Eftertidens Domme over vor Tids Købstadboliger næppe blive saa haard som vor over forrige Aarhundredes.

Et nyt Træk i Købstadbilledet er indføjet af de store

Fabrikskomplekser. Fabriksskorstenene staar i Dag som Vartegn over Købstæderne. Et andet Træk er Villabebyggelsen. Adskillelsen mellem Arbejdsplads og Bolig trængte mere og mere frem, og mange foretrak at bosætte sig uden for Byen i eget Hus med Have. Som Regel fandt Villabebyggelsen

Fig. 13. Moderne Færdselsgade i Aalborg.

ikke Plads inden for Købstadens Grænser, og der opstod Forstadskommuner, med Beboere, som havde deres Arbejde og Fortjeneste i Købstaden, men administrativt hørte til andre Kommuner. Navnlig i skattemæssig Henseende skabte det Problemer, idet Skatterne var lavere i Forstadskommunerne, og disse derfor blev brugt som Skattely. Købstæderne har i Almindelighed været stærkt interesserede i at indlemme de rige Forstadskommuner i sig, og en lang Række Byer har formaaet at bringe store Indlemmelser i Stand, andre Steder forsvarer Forstadskommunerne med stor Styrke deres Selvstændighed.

Biltrafikkens Udvikling stillede Købstæderne overfor nye Problemer. De gamle, ofte smalle og krogede Købstadgader, fik betydelige Vanskeligheder ved at klare den nye Trafik. Adskillige Byer har maattet løse Problemet ved at lave store Omkørselsveje, saa den gennemgaaende Trafik kunde ledes uden om dem, andre har foretaget omfattende Reguleringer af Gadenettet. I Aalborg har et helt Kvarter maattet vige Pladsen for en stor gennemgaaende Færdselsaare fra Nord til Syd.

Dette og andre Forhold har vist Købstæderne, at deres bebyggelsesmæssige Udvikling ikke som tidligere kan overlades til Tilfældighedernes Spil, den maa foregaa efter en fast Plan, der svarer til Nutidens Tarv og helst ikke skal stille sig hindrende for Fremtidens Udvikling. Byplanen er blevet et væsentlig Led i Byernes Arbejde for Fremtiden. Det er nu klart, at den for alle større Byer maa omfatte en eller flere Flyvepladser.

BYERNES FRITID

Gennem det meste af 1800 Tallet holdt man sig i det væsentligste hvad Kultur og Forlystelser angik inden for de af Fædrene nedarvede Rammer. Købstæderne blev ikke Udgangspunkt eller Sæde for stærke kulturelle Rørelser af nogen Art. Deres Kulturliv nærredes hovedsageligt af Dønninger fra Hovedstaden. Grundtvigianisme og Højskolebevægelse fandt kun ringe Tilslutning i Bykredse.

Paa et Omraade blev Købstæderne dog en Art kulturelle Centrer, nemlig med Hensyn til Pressen. De allerfleste Købstæder fik efterhaanden en eller flere Aviser, der fik Udbredelse i Oplandet. Rent bortset fra de enkelte Avisers større eller mindre Værdi, kan det ikke betvivles, at de som Helhed i meget høj Grad bidrog til at sprede Oplysning blandt Folk og fremme politiske og kulturelle Bevægelser.

I Bibliotekssagen var Købstæderne ligeledes førende, og nu er Biblioteksvæsenet opbygget med Købstadsbibliotekerne som Centre for Oplandet. Hen i 1800 Tallets Slutning begyndte de brede Lag at faa mere Fritid end tidligere, og dette skulde faa stor Betydning for Købstædernes kulturelle Liv. En Del af Fritiden benyttedes til faglig Undervisning paa Handelsskoler og tekniske Skoler, en anden til et stærkt forgrenet Foreningsliv. Foreninger i mange Former og med vidt forskellige Formaal blev dannet. Politiske organiserede af de forskellige Partier, kristelige som K. F. U. M. og K. o. s. v. Foreningslivet omfattede ogsaa Børnene, der organiseredes i Spejdertrupper, i F. D. F., D. U. I. etc.

Sporten fik meget stor Betydning for Byernes Fritid. Mens man paa Landet i det væsentligste dyrkede Gymnastik under Paavirkning fra Højskolen, blev Byerne førende indenfor de engelske Sportsgrene som Fodbold, Kricket, Tennis, Boksning etc. I den senere Tid har Byungdommen gaaet i Spidsen for Vandre- og Friluftsbævgelse.

Indenfor Forlystelseslivet kom Biograferne efterhaanden til at indtage en fremskudt Plads, desuden udviklede sig et mere eller mindre mondænt Restaurationsliv. Forskellige større Byer har faaet Ry som Forlystelsescentre.

KONJUNKTURSVINGNINGER

I de første Aartier efter Næringsfrihedsloven tjente Købstæderne fortsat store Penge paa Kornhandelen. 1860erne og de første Aar af Halvfjerdserne er en af den danske Kornhandels Stortider. Millioner af Tønder eksporteredes — til stigende Priser — og saa godt som hele Eksporten gik gennem Købstæderne. Med Kornet fulgte Smør og Fedevare i store Mængder. C. St. A. Bille siger i en Skildring af Forholdene i Holbæks store Købmandsgaarde: »I Butik

og paa Kornlofter var der Travlhed fra Daggry til Kvæld, der blev afregnet og betalt ud. Handelen gik let fra Haanden. Bønderne tog rask Penge ind — et Læs med 10 Tdr. Byg kunde til Tider give 100 Rdl. — og gav dem lige saa rask ud, saa Købmanden havde dobbelt Fortjeneste, og der blev i hine Aar samlet betydelige Formuer, selv Gaardskarlene blev Kapitalister.

Den gyldne Tid fik Ende sidst i Halvfjerdserne. Aarsagen til det var de store Mængder russisk og amerikansk Korn, der kom paa Markedet og trykkede Kornpriserne stærkt. Firserne blev en haard Krisetid for Landbruget, og Købstæderne fik den mindskede Omsætning og Landboernes aftagende Velstand at mærke, men i disse Aar var det, at Industrien slog afgørende igennem i Provinsbyerne. Den gav Arbejde til mange af de Landboere, der maatte søge til Byerne for at skabe sig en Eksistens.

Krisen medførte Omlægningen af Landbruget fra Korn til Smør og Flæskeproduktion. Samtidig organiserede Bønderne sig i Andelsforeninger, hvad der medførte, at Købstæderne ikke som forhen blev Formidlere af Landbrugs-eksporten. Til Gengæld blev Bønderne langt større Aftagere af Varer end før, og mange af de Købmænd, der tidligere havde eksporteret Korn, kunde nu importere Korn og Foderstoffer og sælge det til Bønderne.

Verdenskrigen bragte baade godt og ondt til Købstæderne. Store Formuer blev tjent af Borgerne, hver By fik sine Millionærer, de større Byer deres Millionærkvarter. I Forretninger som Restaurationer blev der omsat Penge som aldrig før. Reversen af Medaillen var Fattigdom, Forsyningsvanskeligheder og Bolignød i Befolkningens nederste Klasser. Mange Familier maatte indkvarteres i Barakker, Skoler og andre offentlige Bygninger for at faa Tag over Hovedet. Det kneb stærkt for Lønningerne at holde Trit

med Priserne, Følgen blev en udbredt Fattigdom, og Byernes sociale Udgifter steg stærkt.

Mellemkrigstidens første Aar blev ikke synderligt bedre. Prisstigningen vedvarede en Tid efter Krigen, og senere kom stærke Prissvingninger, der rystede Erhvervslivet voldsomt. Mange Virksomheder gik i Stykker, og Byerne fik en større Arbejdsløshed at mærke, end de tidligere havde været ude for. Tyvernes første Aar bragte derfor en kende- lig Stagnation i Købstædernes Vækst, for første Gang i lange Tider kunde Landbefolkningens Tilvækst følge med Bybefolkningens.

I Tyvernes sidste Aar syntes Erhvervslivet endelig at være kommet nogenlunde til Ro efter Verdenskrigens Rystelser, men efter 1930 ramte en ny voldsom Krise Landbruget, dens Virkninger forplantede sig til Byerne og gav sig Udtryk i en Arbejdsløshed, som slog alle tidligere Rekorder. Købstæderne var dog i en Aarrække langt bedre stillet end Landbruget, navnlig fik Industrien til dels takket være Valutacentralen en stærk Opblomstring, saa den formaaede at aftage en Del af de Skarer, der maatte forlade Landbruget. Bybefolkningen voksede igen rask, mens Landdistrikterne affolkedes.

NYE KØBSTÆDER

Erhvervslivets rige Udvikling under 1800 Tallet medførte Fremvæksten af en Række nye Købstæder. Betegnende nok groede de fleste af dem frem i Jylland, hvor de største uudnyttede Muligheder fandtes. Øerne var mættet med Købstæder.

Sjællands eneste nye Købstad blev Frederiksværk. Den var anlagt som en Industriby under Enevælden, en Krudtmølle, et Kanonstøberi og et Jernstøberi var dens bedste Aktiver. I Løbet af 1800 Tallet udviklede den sig til et lille

Købstadsamfund. Dens Muligheder var ikke store, det ringe Opland og den afsides Beliggenhed udelukkede enhver Tanke om større Handelsvirksomhed. Men Industrien holdt den oppe, 1850 blev den Handelsplads og 1907 fik den Købstadrettigheder.

Nordjylland tog Broderparten af de nye Købstæder. Ved Fladstrand, hvor Vendsyssels bedste Kattegatshavn fandtes, groede Frederikshavn frem omkring nogle Fæstningsanlæg. Den fik snart Betydning for Handelen paa Norge. 1818 blev den Købstad. Da den blev Endepunkt for den østjyske Jernbane fik den et stort Opsving, og dens Betydning som Eksport- og Importhavn voksede stærkt. Samtidig udviklede den sit Fiskeri betydeligt. Handelen og Fiskeriet har nu gjort den til Vendsyssels største Købstad.

Ved Limfjorden havde Nibe 1727 naaet de attraaede Købstadrettigheder, som Aalborg saa længe havde søgt at formene den. Baggrunden for det var det store Limfjordsfiskeri, som gav den en kort Glanstid. Da Silden forsvandt fra Limfjorden var dens Storhed forbi, og den har ikke siden vist Udviklingsmuligheder af nogen Art. Men de to andre gamle Handelspladser ved Limfjorden, Løgstør og Struer, bragte 1800 Tallet nyt Liv. Løgstør havde et naturligt Opland i Vesthimmerland, som nok kunde bære en Købstad af beskedent Format, og Struer drog især Nytte af Jernbanen, idet den 1882 var blevet Knudepunkt for Thybanen og den jyske Ringbane Fredericia—Langaa—Struer—Esbjerg—Fredericia. Aalborg havde fra gammel Tid en lille Søsterby Nord for Limfjorden. Længe havde den dog kun Betydning som Færgeby, men da den havde faaet Jernbane trak den meget af Vendsyssels Handel til sig, den fik udbygget sin Havn og blev Sæde for en betydelig Industri. Købstadrettigheder fik den 1900. Erhvervsmæssigt set danner den en Enhed med Aalborg, og den store By, der be-

tragter Forholdet mellem dem som noget i Retning af Ørn og Fuglekonge, har da ogsaa ønsket at faa den indlemmet, men Nørre Sundby har hidtil vidst at hævde sin kommunale Selvstændighed.

Jernbanen gennem Vendsyssel fremkaldte endnu en Købstad, Brønderslev. Her viste sig snart Muligheder for at skabe et Opland, og som saa mange jyske Stationsbyer fik den en betydelig Industri, især af Landbrugsmaskiner. Den blev Købstad 1921 og er saaledes de danske Købstæders Benjamin.

Det var givet, at Hedernes Opdyrkning maatte kalde en Købstad til Live. Dens Plads kunde der heller ikke blive megen Diskussion om, den maatte komme, hvor Hovedvejene gennem de vestjyske Heder krydsedes. Her i Vejkrydset mellem Aarhus—Ringkøbing og Holstebro—Horsens Landevejene, hvor det gamle Herningholm havde ligget, var der da ogsaa endnu før Hedeopdyrkingen havde taget Fart, vokset en lille Købstadspire frem med Tinghus, Apotek, Gæstgivergaard og enkelte Købmandsgaarde. Den var naaet saa vidt, at den vilde være det naturlige Knudepunkt for Banerne Viborg—Skjern og Vejle—Struer. Da den havde faaet Jernbanerne, og da Hedens Opdyrkning samtidig tog Fart, var dens Sukces givet. Men Herning nøjedes ikke med at nyde de Appelsiner, Jernbaner og Opland lod falde i dens Turban, den forstod tillige at udvikle en anelig Industri, med Tyngdepunktet lagt paa Tekstilindustrien, hvor den med Held byggede paa den gamle Hjemmeindustri Traditioner i Hammerum Herred.

En lige saa lykkelig Udvikling har været Silkeborg beskaaret. Begyndelsen til den var et lille Industrianlæg, en Papirmølle ved Gudenaen, men det viste sig snart, at der her var god Brug for en Købstad. En Handelsplads voksede op om Papirfabrikken, og hjulpet af Landeveje og Jern-

baner blev den hurtigt stor. Silkeborg har tillige i høj Grad forstaaet at udnytte de Muligheder dens smukke Omgivelser byder, idet den er blevet Kur-, Skole- og Turistby fremfor nogen.

Bedst blandt de nye Købstæder har dog Esbjerg vidst at hævde sig. Hvor den nu breder sig, laa for 100 Aar siden kun nogle enkelte Gaarde. Den er det typiske Barn af Havnen og Jernbanen. Havnen blev paabegyndt 1868. Uden Konkurrenter ved den lange Vestkyst og baaret frem af Danmarks handelsmæssige Orientering mod Vest, blev den hurtigt Danmarks næststørste Eksporthavn efter København og desuden Importhavn for store Dele af Jylland. Med Havnens Betydning voksede Byen, »med amerikansk Hast«, som det hedder. Hurtigt gennemløb den Nybyggerstadens forskellige stærkt bevægede Etapper, bl. a. en Periode med hektiske Grundspekulationer. Esbjerg er nu naaet til at være Danmarks fjerdestørste By (uden Forstæder). Højere op i Rækken naar den næppe, da den mangler det, som er de gamle Købstæders Styrke, det rige Opland. Dens Fremtid ligger i udpræget Grad paa Havet, og dens Havfiskeri er da ogsaa i stærk Udvikling. Den fik Købstadrettigheder 1898.

KØBSTAD OG OPLAND

Tidligere havde hver Købstad sit naturlige Opland, hvis Udstrækning i det væsentligste var bestemt af Transportbesværlighederne. Bønderne søgte til den By, det var lettest for dem at komme til. De naturgivne Forhold var dog ikke eneraadende. Større Vanskeligheder for Transporten kunde overvindes, hvor bedre Fortjenstmuligheder vinkede. Da de større Købstæder bød bedre Afsætningsbetingelser og Priser end de mindre, var de i Stand til at faa sig et bedre Opland.

Dette Forhold træder særlig tydeligt frem for Køben-

havns Vedkommende, idet Byen efterhaanden fik hele Sjælland til Opland. Det større Marked og de bedre Priser fristede Bønderne saa stærkt, at de kørte til den med en Del af deres Varer, selvom Rejsen skulde tage tre-fire Dage.

Fra Købstædernes Side blev der ofte paastaaet, at Bønderne ruinerede sig med disse Københavnsrejser, som tog deres Tid og sled Heste og Vogne op, men Rejserne har nok betalt sig alligevel. De store Landeveje, som blev anlagt paa Sjælland i sidste Halvdel af 1700 Tallet, alle med Retning mod København, kan maaske ses som et Led i Københavns Markedspolitik. Københavns Tendenser til at udvide sit Opland paaførte de sjællandske Købstæder en alvorlig Konkurrence, der har bidraget til den Stagnation, som kan spores hos dem gennem 1700 Tallet.

Det samme omend i langt mindre Grad, har gjort sig gældende paa Fyn, hvor Odense er vokset paa de øvrige Stæders Bekostning, i Limfjordsegnene med Aalborg som den førende By, og overhovedet alle Steder, hvor en lille By havde en stor til Nabo. Kun mellem Byerne paa Jyllands Østkyst har en jævnbyrdig Konkurrence fundet Sted. Randers, Aarhus og Horsens fulgtes gennem lange Tider jævnsides.

Jernbanerne kom mange Steder til at betyde en Ændring af Oplandsomraaderne. De mindskede Transportbesværligheder betød i første Omgang et stærkt Incitament for Handel og Omsætning. Flere Varer og flere Mennesker gik til og fra Byen end tidligere, men til hvilken By? Ja, det blev et Spørgsmaal, idet Jernbanen bragte en Frigørelse for den Stedbundethed, Afstande og daarlige Trafikmidler tidligere havde foraarsaget. Banerne førte ikke alene til Byen, de førte ogsaa fra Byen til en anden By, og de blev, som det er sagt, ofte et tveægget Sværd for Købstæderne i Kampen om Oplandet. Folk blev friere stillet med Hensyn til, hvil-

ken Købstad de vilde besøge end forhen, da Forskellen i Rejsetid og Omkostninger nu blev mindre. Som oftest valgte de den større By fremfor den mindre, det har derfor vist sig som en almindelig Regel, at de store Byer er vokset paa de mindres Bekostning i Jernbanernes Tidsalder.

Denne Fare kunde Købstæderne delvis afværge ved at skabe rene Oplandsbaner, der fra Købstaden førte ud paa Landet og sluttede ved en eller anden tilfældig Stationsby. Men ogsaa paa dette Felt viste de større Købstæder deres Overlegenhed, det blev dem, der sikrede sig Anlægget af Oplandsbanerne og bestemte deres Retning. Typiske Oplandsbaner er Slangerupbanen, Aarhus—Hammelbanen og Kolding—Egtvedbanen.

Industrien og Jernbanerne betød mere end lokale Ændringer i Oplandet. De fleste Købstæder fik Industrier, hvis Produkter finder Afsætning paa hele det danske Marked eller eksporteres. Eksempler paa dette byder bl. a. Skibsværfterne i Helsingør og Svendborg, Jernstøberierne og Spinderierne i Vejle og Tekstilindustrien i Herning. Disse og mange andre Industrier tilfører Byerne Indkomster, der indtjenes langt uden for Oplandets Grænser, og hvis Udviklingsmuligheder er ganske uafhængige af det nærmeste Oplands Størrelse og Velstand.

Paa den anden Side er det kun en begrænset Del af Oplandets Produktion, der er bestemt til Konsumtion i Købstæderne, og væsentlige Dele af Landbrugsproduktionen, navnlig Smørret afsættes helt uden om Byerne, mens andre som Flæsket modtager en vis Behandling i Slagterierne, der oftest er beliggende i Købstæderne, men iøvrigt afsættes, uden at Byernes Købmænd udgør noget Led i Omsætningen. Den Stilling Købstæderne med saa stor Energi kæmpede for at naa og opretholde som Mellemandlere for Landbrugseksporten, har de saaledes delvis mistet.

Monopolet paa det direkte Salg af Forbrugsvarer til Oplandet er ligeledes brudt paa det grundigste. Paa Landet findes nu talrige Forretninger, som sælger Dagligvarerne til Folk. Paa et andet Omraade i Udvalgsvarerhandelen har Købstæderne imidlertid forstaaet at bevare et væsentligt Forspring for deres Konkurrenter.

Konkurrencen kommer især fra Stationsbyerne. Naar Købstæderne før Jernbaneanlæggene havde frygtet, at der vilde opstaa en By ved hver Station, gav Udviklingen dem Ret. Ved største Delen af Landets Jernbanestationer er der groet en bymæssig Bebyggelse frem. Disse Stationsbyer har ofte udfoldet stor Livskraft, mange af dem er i Dag større end de mindste Købstæder, der findes for Øjeblikket 18 Stationsbyer med mere end 2000 Indbyggere, og 9 Købstæder med mindre. Set fra størrelse- og erhvervsmæssige Synspunkter er mange af dem for Købstæder at regne. Naar alligevel kun et Faatal er blevet Købstæder i administrativ Forstand, skyldes det skattemæssige o. l. Hensyn. Stationsbyerne har paa mange Omraader overtaget Købstædernes Funktioner og dannet sig et selvstændigt Opland; men de gamle Købstæder har som Regel en stor Fordel frem for dem i den gunstige handelsgeografiske Beliggenhed; de havde beslaglagt de Pladser, hvor de bedste handels- og trafikmæssige Muligheder fandtes.

En ny Fase i Forholdet mellem By og Opland indtraadte efter Verdenskrigen. Den blev skabt af Automobilerne, som aabnede nye Muligheder for øget Samkvem. Afstandene reduceredes yderligere, Transportbesværlighederne mindskedes, det blev endnu lettere at komme til Byen end før, navnlig for Folk fra Egne, der ikke laa i Jernbanernes umiddelbare Nærhed.

Automobilernes Muligheder blev ikke udnyttet med lige stor Energi af alle Købstæder. Nogle sørgede for hurtigst

muligt at blive Centrum i et Net af Rute- og Fragtbilforbindelser, andre kom først med, da de havde set de fremsynte gøre et kraftigt Indhug i deres Opland. Saaledes erobrede Vejle Egtved, der tidligere havde hørt til Koldings Opland, ved at lægge en Rutebillinie derud. Senere

Fig. 14. Rutebilstation i Hobro.

gjorde Kolding det samme, men da var det for sent. Bilerne gav Indlandsbyerne en Chance for at vinde ind paa de ellers i saa mange Henseender begunstigede Kystbyer, idet deres cirkelrunde Opland ved Hjælp af Bilerne kunde udnyttes mere intensivt.

Det væsentligste Træk ved Udviklingen i Bilismens Tidsalder er, at Bilerne ligesom Jernbanerne har gavnet de store Byer paa de mindres Bekostning. Dette fremgaar med stor Tydelighed af Befolkningstilvæksten i Købstæderne 1935—40.

Denne var for Provinsbyer med over 20 000 Indbyggere 11,1 pCt., for Byer med 10—20 000 8,4 pCt., med 7—10 000 7,9 pCt., 5—7000 5,7 pCt., 3—5000 1,7 pCt., 2—3000 0,1 pCt. og under 2000 Indbyggere 0,4 pCt. Det er karakteristisk for Forholdene, at Danmarks mest udprægede Landevejsby, Randers, Byen med de 13 Landeveje, er vokset meget stærkt i dette Femaar efter at have staaet i Stampe en Tid lang.

Muligvis vil de sidste Aars Færdselsrestriktioner forårsage, at Udviklingen for en Tid kommer til at gaa den modsatte Vej.

Selvom Industriens og Transportmidlernes Udvikling paa mange Maader har sluppet Baandene mellem Købstæderne og deres Opland, er Forholdene dem imellem stadig af stor Betydning for begge Parter. Oplandets Størrelse og Velstand har i høj Grad Indflydelse paa Byens Handel, ligesom den økonomiske Vekselvirkning, der finder Sted mellem By og Land, indvirker paa Byens Trivsel.

Dette har Byerne erkendt fuldt ud, og de bestræber sig ivrigt for at udbygge Forbindelserne med Oplandet og om muligt vinde nyt. Kampen føres paa mange Maader, i de seneste Aar er Broerne kommet til at spille en Rolle i den. Takket være Vildsundbroen, har Thisted saaledes erobret Opland fra Nykøbing Mors, til Gengæld haaber Nykøbing Mors at kunne vinde noget fra Skive ved en Bro over Sallingsund. Holbæk arbejder paa at faa bedre Forbindelse med Hornsherred ved en Bro over Bramsnæs-vig og derved vinde Terræn fra Roskilde og muligvis fra Frederikssund, ligesom den i sin Tid ved Lammefjordens Inddæmning tog det sydlige Odsherred fra Nykøbing.

Et Led i Kampen om Oplandet er Erhvervsraadene, som nu findes i de fleste Købstæder. Deres Arbejde gaar bl. a. ud paa at knytte fastere Forbindelser mellem By og Egn,

og der er i den Hensigt foretaget Oplandsanalyser for at finde ud af, hvad der fik Folk til at søge vedkommende Købstad, og hvad der eventuelt gjorde, at de foretrak en anden.

Man har ogsaa gjort Forsøg paa at bestemme Størrelserne for de forskellige Byers Opland. Opgaven har vist sig vanskelig. Skarpe Grænser kan kun trækkes i de færreste Tilfælde, iøvrigt griber de ind i hinanden paa mange Felter. Den bedst gennemførte Undersøgelse har vist, som man skulde vente, at de største Byer som Regel har det største Opland. Aalborg-Nørre Sundby og Odense kappes om at have det bedste, som Nr. 3 kommer Randers og Horsens er Nr. fire. Paa Sjælland er Roskilde, Holbæk og Slagelse de bedste Oplandsbyer. København har ikke noget stort egentligt Opland, til Gengæld er hele Sjælland, ja i flere Henseender hele Danmark dens Opland. Noget lignende gælder for Aarhus, der har hele Midtjylland til Opland.

BYERNES VÆKST

Endnu 1801 var de danske Købstæder smaa, meget smaa efter vor Tids Begreber. Kun fem Odense, Aalborg, Helsingør, Randers og Aarhus har over 4000 Indbyggere, og kun fire Fredericia, Horsens, Viborg og Rønne ligger mellem 2—4000. Omkring Halvdelen har mindre end 1000, og en Del af disse endda under 500.

I Tiden indtil 1834 er der Fremgang overalt. Denne er ret jævnt fordelt. De fem førende Byer fra 1801 ligger endnu i Spidsen og har alle passeret 6000. Særlig stor Fremgang viser Horsens og Vejle, der begge har mere end fordoblet Indbyggertallet. Den jævne Fremgang tyder paa, at det er en og samme Aarsag, der gør sig gældende overalt, og denne maa være Landbrugets Udvikling, og den

dermed følgende Befolkningstilvækst paa Landet; saa godt som alle Købstæderne har faaet et bedre befolket Opland at handle med, og Oplandshandelen er endnu den betydeligste Faktor i deres Økonomi.

I den næste Menneskealder er Væksten betydeligt større, og den er tillige mere ujævnt fordelt. Det er den industrielle Udvikling samt Jernbanerne og Dampskibene, som begynder at sætte sine Spor i Befolkningsforholdene.

Odense og Aarhus har bedst forstaaet at udnytte de nye Muligheder, Odense har omtrent fordoblet sit Indbyggertal, Aarhus har mere end fordoblet sit, Aalborg og Randers er ikke vokset tilsvarende, Jernbanerne naaede senere til dem end til Odense og Aarhus. Helsingør er nærmest stagneret, det er foraarsaget af Øresundstoldens Ophævelse 1857, der betød et haardt Slag for Sundbyen, i en Aarrække var dens Befolkningstal nedadgaaende. De østjyske Fjordbyer Kolding, Vejle og Horsens viser sig stadig i Stand til at udnytte den gode Beliggenhed, de har som paa en Gang Havnebyer og Centrum i et godt Opland. De er alle vokset til mere end det dobbelte.

Sjællands Købstæder formaar ikke at følge med de jyske, dels har de gennemgaaende mindre Opland, dels gør Hovedstadens Tryk sig gældende. Bedst Vækst er der i Korsør, Næstved og Slagelse, Byer der ligger saa fjernt fra København som muligt. Korsør har forstaaet at drage Fordeel af sin Stilling som den sjællandske Vestbanes Endepunkt. Paa Fyn gaar Svendborg rask fremad, mens Nykøbing F., Nakskov og Rønne tydeligt nok har indtaget Pladsen som Hovedstad paa hver sin Ø.

Det er allerede nu klart, at de smaa Købstæder ikke kan følge med i Kapløbet, de vokser procentvis mindre end de store, og Forskellen bliver mere udpræget end hidtil, da de store vokser med Tusinder, hvor de smaa maa nøjes

med Hundreder. Adskillige Smaabyer viser direkte Stagnation bl. a. Nibe og Ærøskøbing.

Tendenserne fra Udviklingen 1834—70 træder endnu tydeligere frem i den næste Epoke 1870—1901. De største Byer gaar voldsomt frem, de smaa bliver, hvor de er. For de mellemstore gør uensartede Forhold sig gældende. Nogle har udnyttet Vækstmulighederne kraftigt, andre er gaaet i Staa. I denne Periode er det Industriens og Transportens Udvikling, der har været afgørende for Væksten. De Købstæder, som kun har deres snævre Oplandshandel at leve paa, har slet ikke kunnet klare sig i Kapløbet.

Tre Byer skiller sig ud og danner en særlig Størrelsesklasse. Aarhus, der ved at tredoble sit Folketal har fortrængt Odense fra Pladsen som den største Provinsby og allerede har passeret de 50 000, Odense, der er naaet de 40 000 og Aalborg, som ved næsten at tredoble sit Folketal er naaet 30 000. Randers, der 1870 havde samme Størrelse som Aalborg, er faldet tilbage og passeret af Horsens, som stadig er i god Fremvækst, uden at den dog kan maale sig med de tre stores. Vejle, Kolding og Fredericia vokser støt. Ind mellem dem har Esbjerg skubbet sig ved en Vækst af næsten amerikanske Dimensioner, fra 460 Indb. i 1870 til 13 335 i 1901, en Tilvækst paa 2900 pCt. To andre unge jyske Købstæder, Frederikshavn og Silkeborg, er i voldsom Fart fremad, begge har mere end tredoblet Indbyggertallet. Viborg er derimod gaaet i Staa.

Sammenlignet med de jyske er de sjællandske Købstæder kun i langsom Udvikling, Roskilde formaar ikke at drage Nytte af sin Stilling som Jernbaneknudepunkt, der er ingen Tvivl om, at Folk og Varer kører gennem Roskilde til København. Slagelse, Næstved og Holbæk er i langsom Vækst. Helsingør synes at være kommet nogenlunde over Katastrofen 1857, den formaar stadig at hævde sig som Sjæl-

lands største Provinsby. Nakskov, Nykøbing F. og Rønne viser igen, at det er en Fordel at være Hovedstad selv i en nok saa lille Provins. I det sydfynske Øhav har Svendborg indtaget en lignende Stilling, Faaborg og Assens kan slet ikke hævde sig i Konkurrencen. Blandt de mindre Byer viser en Række vest- og nordjyske: Varde, Holstebro, Lemvig, Nykøbing M. og Thisted ret kraftig Vækst; foruden Jernbanerne er Hedens Opdyrkning en medvirkende Aarsag til det.

Lollands og Bornholms Smaabyer staar stille, det samme gælder adskillige sjællandske, fynske og jyske, der ligger uden for Trafiklinierne og ikke ved Industri eller paa anden Maade har tilført Næringslivet nyt Blod. Det er Byer som Præstø, Store Hedinge, Skelskør, Bogense, Kerteminde, Æbeltoft og Mariager. Ribe befinder sig ligeledes i en udpræget Stagnationsperiode, den mistede ved Afstaaelsen af Sønderjylland en stor Del af sit tidligere Opland og fik senere Esbjerg som en haard Konkurrent i Nord.

I de to første Tiaar af det nye Aarhundrede er Købstædernes Tilvækst tydeligt nok aftagende. De vokser vedblivende, men ikke længere med samme Fart som tidligere. For en lang Række Byer ligger Tilvæksten i de 20 Aar omkring et halvhundrede Procent. Om Tallene fra 1920 maa dog bemærkes, at Forstadbebyggelsen kan spille en betydelig Rolle, idet Tilvæksten i høj Grad foregik udenfor Købstadkommunernes Grænser; naar visse Byer synes at have staaet stille, er Aarsagen, at Forstæderne har taget hele Tilvæksten.

Aarhus har yderligere sikret sin Førsteplads, den er vokset med o. 50 pCt., dens nærmeste Konkurrenter, Odense og Aalborg viser en mere beskedne Tilvækst, det samme gælder for Randers, Horsens og Fredericia, mens Vejle og Esbjerg stadig har Fart paa. Frederikshavn og Silke-

borg har sat Tempoet væsentligt ned, derimod er der kommet mere Liv i Viborg. Hedens Hovedstad, Herning, der blev Købstad 1913, er i voldsom Vækst. I Sønderjylland rager Haderslev op blandt de middelstore Købstæder.

Paa Sjælland viser Helsingør igen Stagnation. Roskilde, Slagelse, Holbæk, Næstved og Korsør er derimod i forholdsvis stærkere Udvikling end i foregaaende Periode. Svendborg, Middelfart og Nyborg gaar rask frem paa Fyn, de andre Købstæder paa Øen stagnerer. Paa Lolland, Falster og Bornholm er det som tidligere Hovedbyerne, der tager den meste Tilvækst. Rødby er dog vokset kraftigt, den fik under Verdenskrigen et Skibsværft med en kortvarig Blomstring, og Drømmen om Fugleflugtslinien til Kontinentet havde ogsaa for en kort Tid givet den lille By Luft under Vingerne.

I Nord- og Vestjylland klarer Hjørring, Holstebro og Nykøbing M. sig bedst, Thisted, Lemvig, Ringkøbing og Varde viser Tegn paa Stagnation. De helt smaa Byer bliver, hvor de er, adskillige som Ærøskøbing, Præstø og Stege er i direkte Tilbagegang.

Mellemkrigstidens Udvikling er præget af Bilernes Sejrs- gang og den nyindustrielle Æra i Tredverne. I Tabellen er i Parantes tilføjet Indbyggertallene i Forstadskommunerne, der, som det ses, kunde forrykke Størrelsesordenen adskillige Steder. Flere Byer, bl. a. Odense og Roskilde, har foretaget Indlemmelser af Forstadskommuner, hvad der kan forklare deres særlig store Tilvækst. Iøvrigt kan oplyses, at Tilvæksten overalt har været større i Tredverne end i Tyverne.

1940 er Aarhus stadig Nr. 1 baade med og uden Forstæder, men Odense er halet godt ind paa den, hvad der er et typisk Træk for Tiden, idet Odense har bedre Opland end Aarhus, og de gode Oplandsbyer har faaet bedre

Muligheder end tidligere takket være Bilerne. Aalborg, hvis Opland staar Maal med Odenses, er ligeledes gaaet stærkt frem, og naar det erindres at Aalborg og Nørresundby erhvervsmæssigt set udgør een By, ser man, at Stor-Aalborg i Størrelse ligger paa Linie med Odense.

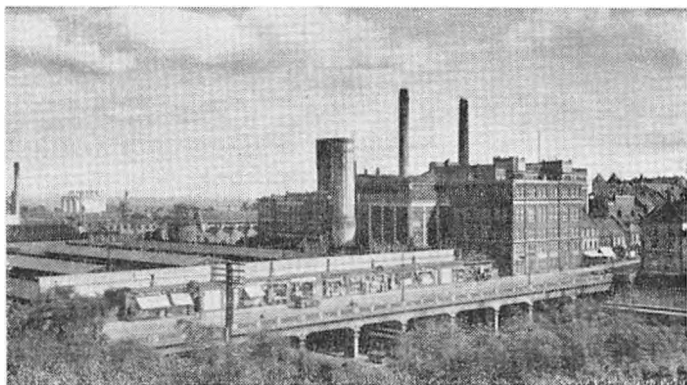

Fig. 15. Aarhus. Fabrik anlæg.

Landevejsbyen Randers har ogsaa forstaaet at udnytte Biltrafikkens Muligheder. Broderparten af Tilvæksten er dog gaaet til dens Forstæder. Esbjerg viser et Eksempel paa, at en By uden særlig godt Opland ogsaa har kunnet trives vel. Aarsagen til dens Fremgang er især Fiskeriets Udvikling. Horsens Tilvækst er meget beskeden, selvom dens Muligheder synes gode. Der er fremsat den Formodning, at dens høje Skatteprocenter har skræmmet Folk fra Byen. Fredericia lider afgjort under Mangelen af et godt Opland. Virkningerne af Lillebæltsbroen og de dermed følgende Trafikoplægninger kan tilsyneladende ikke spores i Folketallet. Kolding er derimod i rask Fremvækst, og det samme gælder om udprægede Oplandsbyer som Herning, Viborg

og Holstebro, der desuden kan drage Nytte af Hedernes fortsatte Opdyrkning. Frederikshavn kan som Esbjerg takke Fiskeriet for sin kraftige Vækst.

Blandt de sjællandske Byer er Roskilde vokset stærkt. Det skyldes dels Oplandet, dels, at Byen er blevet en Slags Forstad til København, idet en stor Del af dens Indbyggere har deres Arbejde i Hovedstaden. Det samme gælder for Helsingørs og Hillerøds Vedkommende. Slagelse og Næstved er i en stærk Udvikling, som Holbæk ikke for-
maar at følge, mens Vordingborg og Køge er naaet helt ind paa Livet af Korsør. Køges Vækst skyldes aabenbart dens Industri, hvoraf særlig Gummifabrikken maa nævnes. Storstrømsbroen har utvivlsomt budt Vordingborg store Fordele, den synes at have erobret Opland fra Stubbe-
købing. Ringsted er ligeledes i rask Vækst.

Svendborg styrker stadig sin Position blandt Fyns Købstæder. De to Trafikbyer Nyborg og Middelfart vokser, de øvrige fynske Købstæder staar stille eller er i Tilbagegang, de ligger afgjort i Skyggen af Odense. Den samme Tendens, de stores Vækst paa de smaas Bekostning træffes paa Lolland, Falster og Bornholm. Flere af Smaabyerne som Stubbekøbing og Nysted er i klar Tilbagegang. Overhovedet gælder det, at de fleste Købstæder under 7000 Indbyggere staar stille. Undtagelser er Varde, Struer, Hobro og Brønderslev. Af de helt smaa Byer er mange i decideret Tilbagegang, foruden de tidligere nævnte St. Hedinge, Præstø og Svaneke.

Danmarks samlede Befolkning (Sønderjylland ikke medregnet) udgjorde 1801, 929 000, der fordelte sig med 102 000 paa Hovedstaden, 93 000 paa Provinsbyerne og 734 000 paa Landdistrikterne. København har hele Tiden formaaget at holde samme Vækst som Provinsbyerne. Først

da de sønderjyske Byer ved Genforeningen kom med ind i Regnskabet fik Købstæderne en lille Overvægt. 1940 var Tallene 890 000 for Hovedstaden, 933 000 for Provinsbyerne og 2 021 000 for Landdistrikterne, ialt 3 844 000. Ser man bort fra Sønderjylland har Kongeriget i de 140 Aar omtrent firdoblet sit Indbyggertal, mens Hovedstad og Provinsbyer har nidoblet deres og Landdistrikterne ikke engang tredoblet deres.

Disse Tal indbefatter imidlertid ikke Forstadskommuner og Stationsbyer. Hovedstadens Forstadskommuner havde 1940 131 000 Indbyggere, Provinsbyernes 140 000, Stationsbyer med o. 500 Indbyggere 263 000, med mindre end 500 100 000. Med disse Tal iberegnete bliver Forholdene: Stor-København 1 021 000, Provinsbyer 1 073 000, Stationsbyer 363 000. Ialt 2 457 000 lever saaledes i Byer eller bymæssige Bebyggelser og kun 1 387 000 i rene Landdistriker.

Tallene viser tydeligere end noget andet hvilken kolossal befolkningsmæssig Forskydning, der er foregaaet i det danske Samfund siden 1801. Dengang levede ca. 21 pCt. i Byer, 1940 derimod 64 pCt. i Byer eller bymæssige Bebyggelser. At denne Udvikling har faaet store Følger i social og politisk Henseende kan ikke undre.

AFSLUTNING

De danske Købstæders Historie er broget og omskiftende. Medgang og Modgang har afløst hinanden. Tider med Vækst og Fremgang er fulgt af Tryk og Nedgang. Ofte er de blevet hæmmet og stækket af overlegne Konkurrenter: Hanseaterne, Herremændene, Hollænderne og Hovedstaden.

Først det sidste Hundredaar har bragt den store Fremgang. Paa det kan de fleste Købstæder se tilbage med Tilfredshed. Det har bragt dem Vækst, og Vækst er for Købstæderne ensbetydende med Trivsel og Lykke, siger man. Og Væksten har, hvor stærk den end kan have været, endnu ikke bragt nogen dansk Købstad i alvorlig Berøring med Storbyens specielle Problemer, den vil næppe heller gøre det i en overskuelig Fremtid. Stenørkenen har ikke bredt sig i betænkelig Grad i vore Købstæder, et Skær af Idyl præger de fleste.

Men Købstæderne er stadig i Udvikling, og den byder dem baade indre og ydre Problemer at kæmpe med. Et af de ydre er Modsætningen til Hovedstaden. Med stor Styrke gøres der gældende, at den vedblivende begunstiges paa Provinsens Bekostning, navnlig ved at saa mange offentlige Institutioner henlægges til den og ved Administrationens stadig stærkere Koncentration i den. Dette er utvivlsomt rigtigt. Som tidligere skyldes det dog næppe saa meget ond Vilje og Lyst til at holde Provinsbyerne nede, som den tilsyneladende ufravigelige Regel, at den store By nu en-

gang skal begunstiges paa de mindres Bekostning, en Regel, som ogsaa har gjort sig stærkt gældende mellem Provsbyerne indbyrdes, og som f. Eks. har medført, at det jyske Universitet kom til at ligge i Aarhus og ikke i Æbeltoft. Med lidt god Vilje fra Hovedstadens Side kunde en stor Del af denne Modsætning uden Tvivl fjernes.

Et andet Problem for Købstæderne er den meget omtalte Modsætning mellem Land og By. Landet har længe hævdet, som rigtigt var, at Byerne trak Ungdommen fra Landet, og det fordi Byerhvervene var begunstigede paa Landbrugets Bekostning. Til Gengæld hører man nu mange sige, at Landbruget er det begunstigede Erhverv.

Modsætningen er forsaavidt naturlig nok, som den er baseret paa forskellige og i nogle Tilfælde modstridende Erhvervsinteresser. Modsætningen er dog sikkert stærkere mellem Land og Hovedstad end mellem Landet og Købstæderne. Land er Land og By er By — men de to mødes saa ofte i Købstæderne, at de vel har lært, at den ene ikke kan bygge sin Velstand paa den andens Fattigdom. Landsaavel som Byerhverv er nødvendige Funktioner i vort Samfund og uundværlige for hverandre. De maa mødes i Samarbejde paa mangfoldige Felter, og det vil glide des lettere, jo mindre Surhed og smaalig Misundelse og jo mere Forstaaelse af hinandens Kaar, der udvises.

LITTERATUR

Værker omfattende længere Tidsrum:

- Arup, E.: Danmarks Historie. I—II. København 1925—1932.
Jørgensen, P. J.: Dansk Retshistorie. København 1940.
Mackeprang, M.: Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV. København 1900.
Munch, P.: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV.s Tid til Enevældens Ophør. 1619—1848. I—II. København 1900.
Nielsen, A. o. a.: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1933.
Schultz Danmarkshistorie I—VI. København 1941—43.
Vibæk, M.: Den danske Handels Historie. I—III. København 1932—38.

Middelalderen.

- Danmarks Riges Breve 2. Rk. Bd. I—IV. København 1938—41.
Herlitz N. (Udg.) Privilegier, Resolutioner och Förrordningar för Sverige Städer. I—II. Stockholm 1927—32.
Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love. København 1824.
Kong Valdemars Jordebog. Udg. af S. Aakjær. København 1926—38.
Matthiessen, H.: Middelalderlige Byer. København 1927.
— : Torv og Hærstræde. København 1922.
Nordisk Kultur XVI. Handel og Samfærdsel. København 1934.
Nordisk Kultur XVIII. Byer og Bybebyggelse. Oslo 1933.
Nyrup, C. (Udg.) Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. København 1899—1904.
Schüch, A.: Studier rörande det svenska stadsväsenets uppkomst och äldste utveckling. Stockholm 1924.
Thorsen, P. G.: De med jyske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev. København 1855.

Renæssance og Enevælde.

- Fridericia, J. A.: Adelsvældens sidste Dage. København 1897.
- Holm, E.: Danmark. Norge under Enevælden fra 1660—1720. I—II. København 1885—86.
- : Danmark — Norge fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse. 1720—1814. I—VI. København 1891—1907.
- Matthiessen, H.: Natten. København 1914.
- : Gamle Gader. København 1917.
- Olsen, A.: Bybefolkningen i Merkantilismens Tid. København 1932.
- : Danmark — Norge i det 18. Aarhundrede. København 1936.
- Rubin, M.: 1807—14. Studier i Københavns og Danmarks Historie. København 1892.
- Søiberg, H., Zangenberg, H., og Søgaard, H.: Jyske Købstæder. København 1936.

Nyeste Tid.

- Buch, M. og Gomard, C. J.: Danmarks Jernbaner. I. København 1933.
- Det danske Marked. 1942—43. Artikler bl. a. af Eiler Alkjær. Johs. Humlum og M. Kjær-Hansen.
- Det danske Samfund. Under Redaktion af E. Marstrand, A. Boje og F. Sørensen. København 1928.
- Den danske Stat. Under Redaktion af E. Marstrand, A. Boje og F. Sørensen. København 1929.
- Falbe-Hansen, V. og W. Scharling: Danmarks Statistik. I. København 1885.
- Statistiske Aarbøger.
- Statistiske Meddelelser. 4 Rk. 37 Bd. København 1911.
- Steenstrup, C. F.: De danske Provinsbyers økonomisk-geografiske Struktur. Beretning om Dansk Byplanlaboratoriums Virksomhed 1929. København 1930.
- Warming, J.: Danmarks Erhvervs- og Samfundsproblemer. København 1930.
- : Provins og Hovedstad. København 1936.
- Vedsø, Fr.: Danmarks Industri. København 1933.

Blandt de talrige Købstadhistorier maa særlig fremhæves:

- Aarhus gennem Tiderne. I—IV. Under Redaktion af R. Knudsen, E. Haugsted, J. Clausen og E. Sejrr. København 1940—41.
- Eliassen, C.: Kolding i Fortid og Nutid. Kolding 1910.

- Haugner, C.: Nakskovs Historie. I—III. København 1934—36.
- Hermansen, V. og P. Engelstoft: Køge Bys Historie. København 1932.
- Holbech, C. St. o. a.: Odense Bys Historie. Odense 1926.
- Klitgaard, J.: Hjørring Bys Historie indtil det 19. Aarhs. Midte. Hjørring 1925.
- Kinch, I.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen. Ribe 1869.
- : Ribe Bys Historie og Beskrivelse fra Reformationen indtil Enevældens Indførelse. Odder 1884.
- Matthiessen, H.: Fredericia 1660—1770. København 1912.
- Pedersen, L. o. a.: Helsingør i Sundtoldtiden 1426—1857. I—II. København 1929.
- Riismøller, P.: Aalborg, Historie og Hverdag. Aalborg 1942.
- Thomsen, A.: Holbæk Købstads Historie. Holbæk 1936—42.
- Viborg Købstads Historie. Under Redaktion af Sv. Aakjær. København 1940—41.

Slesvig	804	Middelfart	o. 1240
Ribe	860	Assens	—
Aarhus	o. 920	Grenaa	—
Roskilde	o. 960	Kolding	—
Odense	988	Aabenraa	—
Aalborg	o. 1000	Varberg	—
Lund	o. 1020	Halmstad	—
Ringsted	o. 1020	Laholm	—
Slagelse	o. 1020	Væ	—
Viborg	1027	Tønder	1243
Helsingborg	o. 1070	Vejle	1247
Randers	1086	Flensborg	1248
Næstved	1135	Holstebro	1254
Hjørring	o. 1150	Ystad	o. 1250
Horsens	o. 1150	Simrisham	o. 1250
Haderslev	o. 1150	Falkenberg	o. 1250
København	o. 1170	Stege	1268
Kalundborg	o. 1170	Sakskøbing	1270
Vordingborg	o. 1170	Stubbekøbing	1282
Nyborg	1170	Rudkøbing	1287
Aakirkeby	1228	Køge	1288
Faaborg	1229	Nykøbing S.	1290
Svendborg	1229	Nykøbing M.	1299
Lemvig	1234	Æbeltoft	1301
Slangerup	o. 1240	Præstø	1321
Skibby	—	Rønne	1327
Høgekøbing	—	Korsør	1341
Holbæk	—	Malmø	1346
Stigsbjergby	—	Nysted	1409
Skelskør	—	Landskrona	1413
St. Hedinge	—	Skagen	1413
Nakskov	—	Maribo	1416
Nykøbing F.	—	Hobro	1421
Helsingør	—	Ringkøbing	1443

Neksø.....	1451	Frederikssund.....	1665
Mariager.....	1457	Nibe.....	1727
Sæby.....	1465	Marstal.....	1760
Ærøskøbing.....	1476	Frederikshavn.....	1818
Rødby.....	1506	Esbjerg.....	1898
Tisted.....	1524	Silkeborg.....	1900
Hasle.....	1555	Nr. Sundby.....	1900
Hillerød.....	1569	Løgstør.....	1900
Skanderborg.....	1583	Frederiksværk.....	1907
Christianopel.....	1602	Herning.....	1913
Christiansstad.....	1615	Struer.....	1917
Sorø.....	1638	Brønderslev.....	1921
Fredericia.....	1650		

For de ældste Købstæder gælder, at Tiden for deres Fremkomst som Købstæder kun kan anføres med Omtrentlighed. De anførte Aarstal angiver det tidligste Tidspunkt de er nævnt under Omstændigheder, der gør det sandsynligt, at de har været Købstæder i den Tids Forstand. For de fleste Købstæder kan et bestemt Aarstal ikke fastsættes. Deres omtrentlige Aarstal er anført efter Mønter, slaede i vedkommende By, eller efter Angivelser i berettende Kilder. De Byer, der er dateret til o. 1240 er nævnt i Kong Valdemars Jordebog. Nogle af dem i Indtægtslisten fra 1231, andre i Købstadlisten, der muligvis stammer fra et lidt senere Tidspunkt. For de yngre Købstæder er anført det Aar, de fik tildelt Købstadrettigheder. For Mariagers Vedkommende dog det Aar den fik Torveret, mens den først fik fulde Købstadrettigheder senere.

KØBSTÆDERNES FOLKETAL

	1672	1769	1801	1834	1870	1901	1921	1940
Aarhus	3,474	3,837	4,102	6,765	15,025	51,814	74,256	99,881 (27,485)
Odense	3,808	5,464	5,782	8,709	16,970	40,138	49,469	87,521 (11,510)
Aalborg	4,181	4,425	5,579	7,048	11,721	31,457	41,613	55,652 (19,029)
Esbjerg	—	—	20	23	460	13,355	21,251	33,155 (6,230)
Randers	2,036	2,901	4,562	6,407	11,354	20,057	26,495	32,928 (9,805)
Horsens	1,516	2,738	2,396	4,846	10,501	22,243	27,588	30,417 (1,331)
Kolding	1,094	1,510	1,672	2,309	5,400	12,516	17,165	25,535
Vejle	712	957	1,310	2,409	6,092	14,592	22,001	25,198 (5,928)
Fredericia	1,591	2,813	3,474	4,141	7,186	12,714	17,240	21,871
Roskilde	2,196	1,711	1,768	2,828	5,221	8,368	12,815	21,699 (546)
Svendborg	1,009	1,815	1,942	3,358	6,421	11,543	14,210	19,978 (161)
Viborg	2,704	2,221	2,379	3,419	6,422	8,623	12,970	18,445 (643)
Helsingør	4,033	3,669	5,282	7,112	8,891	13,902	15,457	17,965 (9,928)
Slagelse	1,832	1,379	1,732	2,915	5,468	8,958	13,359	16,878 (2,233)
Haderslev	—	3,141	3,635 ¹	—	8,596 ¹	9,201 ¹	13,149	16,410
Frederikshavn	—	587	463	1,163	2,133	6,538	9,411	15,271
Nykøbing F.	861	1,039	1,079	1,610	3,645	7,345	12,970	15,147 (1,185)
Nakskov	1,920	1,287	1,671	2,204	4,033	8,310	13,729	15,096 (319)
Silkeborg	—	—	44	67	2,338	7,228	10,896	14,378 (5,083)
Herning	—	242	345	541	1,033	4,330	8,855	14,164

Næstved	I,853	I,404	I,785	2,279	4,267	7,162	10,091	13,232	(5,084)
Holbæk	879	I,223	I,332	I,887	2,931	4,574	II,198	12,790	(215)
Sønderborg	—	—	2,761 ²	—	5,474 ²	5,642 ²	8,533	12,602	(876)
Hjørring	582	598	744	I,386	3,250	7,907	10,945	12,384	(785)
Holstebro	500	688	853	I,184	2,047	4,978	8,423	11,675	(257)
Skive	529	438	520	980	2,059	4,591	6,112	11,442	(146)
Rønne	—	2,058	2,436	3,897	5,505	9,202	10,336	11,012	
Aabenraa	—	2,701	2,834 ³	—	5,529 ³	7,023 ³	7,961	10,816	
Korsør	826	I,357	I,219	I,365	3,759	6,054	8,939	9,896	
Vordingborg	736	802	931	I,476	2,248	3,643	5,184	9,741	
Køge	I,643	I,403	I,527	I,921	3,097	3,992	5,673	9,072	(519)
Nyborg	I,160	I,637	I,866	2,873	4,812	7,790	9,507	8,994	(955)
Hillerød	958	I,114	I,214	I,717	2,533	4,572	6,069	8,799	(4,525)
Nykøbing M.	343	555	651	I,097	2,246	4,492	8,352	8,119	
Thisted	I,000	815	I,068	I,599	3,552	6,072	7,288	8,080	(557)
Nr. Sundby	—	—	606	874	I,609	3,544	6,083	7,882	(7,690)
Middelfart	756	736	I,019	I,402	2,336	4,469	6,870	7,841	(710)
Kalundborg	I,058	I,337	I,322	2,082	2,673	4,322	6,833	7,761	(102)
Ringsted	700	705	817	I,048	I,869	3,320	5,047	7,049	(595)
Varde	569	670	I,020	I,430	2,562	4,611	5,261	7,044	
Hobro	343	492	488	707	2,081	3,161	5,651	6,992	
Brønderslev	—	—	666	863	I,453	3,176	5,160	6,611	

1) Aarstallene for Folketællingerne er: 1803, 1867, 1900

2) — — — — : 1803, 1871

3) — — — — : 1803, 1871, 1905

	1672	1769	1801	1834	1870	1901	1921	1940	
Ribe	1,939	2,130	1,994	2,365	3,684	4,243	5,510	6,444	
Struer	—	—	53	—	592	3,230	4,711	6,294	(286)
Tønder	—	—	—	—	3,452 ⁴	3,969 ⁴	5,129	6,234	
Skagen	1,004	704	834	1,107	1,615	2,438	3,854	5,358	(231)
Grenaa	453	704	760	965	1,923	3,257	4,537	4,786	(2,363)
Lemvig	450	320	375	620	1,350	3,207	4,481	4,785	
Assens	1,084	1,139	1,443	2,313	3,461	4,665	4,674	4,602	
Faaborg	841	1,136	1,061	2,111	3,440	4,218	4,690	4,552	(429)
Maribo	444	506	684	1,235	2,156	5,838	4,442	4,399	(411)
Skanderborg . . .	—	566	488	831	1,707	2,721	3,938	4,396	(697)
Rudkøbing	478	814	1,141	1,580	2,785	3,462	4,138	4,111	
Ringkøbing	623	508	771	1,199	1,546	2,712	3,865	4,049	(334)
Nykøbing S. . . .	463	500	615	944	1,548	2,000	3,603	3,927	
Rødby	—	650	76	1,070	1,553	1,726	3,290	3,443	(351)
Frederikssund . .	—	216	262	395	1,306	2,302	2,967	3,246	(988)
Kerteminde	642	706	1,045	1,620	2,274	2,552	3,068	3,189	(130)
Løgstør	—	392	463	790	1,382	2,183	2,571	3,055	
Skelskør	617	592	567	857	1,692	2,501	2,720	2,939	(240)
Neksø	—	1,173	1,274	1,402	1,584	2,523	2,724	2,934	
Bogense	438	430	760	1,210	1,931	2,168	2,852	2,928	
Sorø	528	532	592	727	1,397	2,241	2,689	2,852	(3,374)
Sæby	670	487	517	718	1,344	2,122	2,576	2,770	(106)

Stege.....	656	798	917	1,627	1,960	2,245	2,231	2,459	(1,147)
Frederiksværk..	—	185	505	700	915	1,431	2,022	2,248	(693)
Sakskøbing.....	272	424	549	830	1,409	1,560	1,798	2,235	(1,315)
Allinge-Sandvig.	—	521	585	722	1,022	2,109	1,894	2,180	
St. Hedinge....	362	514	576	893	1,406	1,816	2,272	2,037	(517)
Æbeltoft.....	817	563	598	907	1,239	1,467	1,959	2,026	
Nibe.....	—	1,029	1,044	1,429	1,496	1,723	1,869	2,018	
Stubbekøbing ..	511	488	467	839	1,322	1,615	2,296	1,992	
Marstal.....	—	760	1,449	2,107	2,755	3,174	2,519	1,970	(933)
Aakirkeby.....	—	361	455	522	745	1,176	1,496	1,567	(256)
Nysted.....	—	489	690	879	1,336	1,411	1,642	1,511	
Hasle.....	—	435	513	604	923	1,253	1,352	1,428	
Præstø.....	435	385	480	714	1,413	1,497	1,470	1,425	(418)
Ærøskøbing....	—	1,138	1,291	1,439	1,583	1,485	1,323	1,339	
Mariager.....	370	402	414	534	727	914	1,034	1,283	
Svaneke.....	—	562	663	864	1,112	1,304	1,324	1,157	

4) Aarstallene for Folketællingerne er: 1867, 1900.

Om Tabellen er iøvrigt at bemærke, at Tællingen 1672 ikke omfatter de bornholmske og sønderjyske Byer samt Rødby. De første Tællinger er behæftede med adskillige Fejl, Tallene er de fleste Steder for smaa. Jo længere op i Tiden, vi kommer, des nøjagtigere bliver Tællingerne.

De i Parentes anførte Tal ved Tællingen 1940 angiver Indbyggertallet i Forstadskommunerne.

VI OG VOR FORTID

udgivet af Historikergruppen

1. Den danske Landsby.
Fra Storfamilie til Andels-
samfund.
Ved Axel Steensberg.
1. Udg. udsolgt.
2. Udg. 107 S. Kr. 2.50	5. Københavns Historie.
Af Gunnar Olsen og Kjeld
Winding.
140 S. Kr. 3.00
2. Danmark før 100 Aar
siden — og nu.
Ved Kjeld Winding.
Udsolgt. 144 S. Kr. 2.75	6. Danske Historieskrivere.
Ved Erik Bach.
115 S. Kr. 2.50
3. Den danske Skibsfart
gennem Tiderne.
Ved C. Rise Hansen.
108 S. Kr. 2.25	7. De Danskes Veje,
Af Frantz W. Wendt.
125 S. Kr. 3.00
4. Dansk Nationalfølelse
genspejlet i Fædrelands-
sange.
Ved Roar Skovmand.
128 S. Kr. 2.50	8. Den danske Bondegaard.
Af Axel Steensberg.
148 S. Kr. 2.75
	9. Husmænd i Danmark.
Af Fridlev Skrubbeltrang.
152 S. Kr. 3.00
	10. De danske Købstæder
gennem Tiderne.
Af Gunnar Olsen.
168 S. Kr. 3.75

Endvidere er planlagt bl. a.:

Rids af Sønderjyllands Historie. Af Troels Fink.

Dansk Videnskab af Verdensry. Af Sigvard Skov.

Den danske Højskole gennem 100 Aar. Af Roar Skovmand.

Til Nr. 1-5 er udarbejdet Studievejledninger i Samraad med Dansk
Ungdoms Samvirke. Pris 25 Øre pr. Stk.

J. H. S C H U L T Z F O R L A G